

ISSN 1300-1458

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

CUMHURİYET
TARİHİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

CTAD

• Sayı 3 • Bahar 2006

Hacettepe Üniversitesi

Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi
Yıl: 2 Sayı: 3 Bahar 2006

Sahibi	Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü adına Prof.Dr. Mustafa YILMAZ
--------	--

Editör	Yrd.Dr.Dr. Yonca ANZERLİOĞLU Dr. Yasemin DOĞANER
--------	---

Yayın Kurulu	Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Başkan) Doç.Dr. Fatma ACUN Doç.Dr. Adnan SOFUOĞLU Yrd. Doç. Dr. Yonca ANZERLİOĞLU Yrd.Doç. Dr. Ayten SEZER Dr. Yasemin DOĞANER Dr. M. Derviş KILINÇKAYA
--------------	---

Yayına Hazırlayan	Yrd.Doç.Dr. Yonca ANZERLİOĞLU Dr. Yasemin DOĞANER
-------------------	--

Hakem Kurulu	Prof.Dr. Dursun Ali AKBULUT Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Samsun. Prof.Dr. Gökhan ÇETİNSAYA İstanbul Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, İstanbul. Prof.Dr. S. Esin DAYI Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Erzurum. Prof.Dr. Temuçin Faik ERTAN Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara. Prof.Dr. İhsan GÜNEŞ Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskişehir. Prof.Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ Selçuk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Konya. Prof.Dr. Hikmet ÖZDEMİR Türk Tarih Kurumu, Ankara. Prof.Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Ankara. Prof. Dr. Mustafa TÜRKEŞ Ortadoğu Teknik Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Ankara. Prof.Dr. Mustafa YILMAZ Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara. Doç.Dr. Gümeç KARAMUK Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Ankara. Doç.Dr. Yusuf SARINAY Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
--------------	---

Defter-i Hakani Nazırı Mahmud Esad Efendi'nin Gözüyle 20. Asır Başında Türk Dünyası

Alper ALP

Dr., Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi

ÖZET

Bu makalede Defter-i Hakani Nazırı Mahmud Esad Efendi'nin 1913 yılı yazında Rusya'ya yaptığı seyahat konu edilmektedir. Mahmud Esad Efendi'nin Rusya seyahati Kırım, Orenburg, Ufa, Kazan, Moskova ve Petersburg şehirlerini kapsamaktadır. Mahmud Esad Efendi, bütün bu şehirlerdeki tarihi ve kültürel açılarından önemli yerleri gezmiş ve Rusya Türkleri'nin önde gelen şahısları ile görüşmeler yapmıştır. Mahmud Esad Efendi bu seyahat vesilesi ile Rusya Türkleri'nin sosyal, kültürel ve ekonomik durumlarını bizzat gözlemleme imkanı bulmuştur. Seyahatin bir diğer önemli yanı Mahmud Esad Efendi'nin Rusya Türkleri'nin aydınlarıyla yaptığı görüşmelerdir. Bu görüşmelerde Türk Dünyası'nın o dönemdeki bütün önemli siyasi, dini, kültürel meseleleri gündeme gelmiş ve tartışılmıştır. Söz konusu seyahat bütün yönleri ile Tatar basınında geniş yer bulmuş ve bu basın organlarının verdiği bilgiler araştırmanın da ana kaynağı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mahmud Esad Efendi, Türk Dünyası, Ceditizm, Tatar Basını, Osmanlı Devleti

SUMMARY

The Turcic World at the begining of 20th Century in the Eyes of Mahmut Esad Efendi, The Minister of Defteri Hakani

In this article, the visit paid by the minister of Defteri Hakani Mahmud Esad Efendi to Russia in the summer of 1913 was studied. The Russia visit of Mahmud Esad Efendi contains the visits of Crimeia, Orenburg, Ufa, Kazan, Moskow and St.Petersburg. Mahmud Esad Efendi visited culturally and historically salient places of all these cities and made negotiations with the

outstanding intellectuals of Russian Turks. Mahmud Esad Efendi, himself, had the chance of observing social, cultural and economic conditions of Russian Turks on that occasion. Another important side of the visit is the fact that Mahmud Esad Efendi made some negotiations with the intellectuals of Russian Turks. In these negotiations almost all the important political, religious and cultural matters of Turkic World of the time were foregrounded and discussed. The visit in question occupied the Tatar press in all their aspects, and the information provided by the organs of the press became the fundamental sources of the research.

Key Words: Mahmud Esad Efendi, Turkic World, Jadidism, Tatar Press, Ottoman Empire

Giriş

19.yüzyılın sonlarında Rusya Türkleri ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler, İstanbul'a öğrenim görmek üzere gelen öğrenciler ve hacca giden müslümanların İstanbul ziyaretleri ile sınırlı idi. İlişkilerin bu kadar sınırlı olmasında Rusya Türkleri'nin siyasi bağımsızlıktan yoksun olmasının yanı sıra Osmanlı Devleti'nin ve kamuoyunun Rusya Türkleri'ni yeterince tanımamasının da önemli rolü vardı¹. Ancak özellikle² yüzyılın başlarında Rusya'da ve Osmanlı Devleti'nde liberal yönde meydana gelen gelişmeler neticesinde canlanan basın faaliyetleri ile Rusya Türkleri ve Osmanlı kamuoyu birbirleri hakkında daha fazla bilgi sahibi olma imkanına kavuşmuşlardır. Gerek basın faaliyetleri gerekse Rusya'nın Türk bölgelerinden öğrenim görmeye gelen öğrencilerin sayılarının artmasıyla Rusya Türkleri ile ilişkilerde bir canlanma görülmeye başlanmıştır. Bu canlanmanın bir sonucu olarak da Osmanlı aydınları arasında Rusya idaresindeki Türk illerine yönelik merak uyanmıştır. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa ve yazar Celal Nuri (İleri) Rusya Türkleri'ni yakından tanımak üzere Rusya'da Türk ve müslüman nüfusunun yoğun olduğu bölgeleri ziyaret etmişlerdir³. Mahmud Esad Efendi'nin gezisi de Osmanlı aydınları arasında Rusya Türklerine karşı artan ilginin bir tezahürüdür.

A. MAHMUD ESAD EFENDİ (1855-1917)

Mahmud Esad Efendi, 1855 yılında Seydişehir'de doğdu. Çopur Kadioğulları'ndan Gülzade Mehmed Emin Efendi'nin oğludur⁴. İlköğrenimini Seydişehir ve Konya'da yapmıştır⁴. 1870 yılında İstanbul'a gelerek rüştiyeye girmiştir. Rüştiyeyi bitirdikten

1. Bu ilgisizliğe yönelik bir eleştiri Sabah gazetesinin sütunlarına yansımıştır: *"İnsanların meşrebi böyledir. Bazen en yakın yerleri, en basit işleri unuturlar da uzak yerlerle ilgili, ihtimal ki menfaatlerine etkisi zayıf olan işlerle iştigal ederler. Bir zaman Japonlar'ın İslamı kabul edecekleri gibi efsanelerle gazetelerimiz sütunlar doldurdukları halde , Rusya'da yaşayan milyonlarla müslümanın ne yaptığı, ne gibi gelişmeler gösterdiğini , ihtiyaçlarının nelerden ibaret olduğunu kimse hatıra getirmemekte idi. Halbuki Türklerle Rusya'daki müslümanlar arasında dini bağdan başka bir de ırkî bağ ve dil bağı vardır. Rusya'daki müslümanlar da Türk'tür. Onların terakkisi Türklüğün terakkisi demektir. Hayatları Türk hayatının bir kısmıdır. Bu cihetle Osmanlı muhitinde onların hayatına başka her yerin sosyal ve kültürel hayatından daha fazla ehemmiyet atfı lazım gelir."* Bedri Kemal, "Rusya'da Ehl-i İslam", *Sabah Gazetesi*, No: 8619, 15 Eylül 1913, s.2
2. "Mahmud Esad Efendi'nin Şimal Türkleri Arasında Seyahatine Dair", *Türk Yurdu*, 28 Teşrin-i Sani 1329(11 Aralık 1913), S: 54, s.1037-1039
3. BOA, DH. SAİD., D:18, G:419
4. Ali Çankaya, "Müderres, Kadı-asker Güzel Efendi-zade, İbnü'l-Emin Mahmud Esad Efendi Seydişehir", *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara/1968-1969, c.II, s.1021

sonra Fatih Medresesinde tahsil hayatına devam etmiştir⁵. Burada başta Elbesanlı Abdülkerim Efendi olmak üzere çeşitli müderrislerden ders almıştır⁶.

Mahmud Esad Efendi medresede öğrenim görmüş olmasına rağmen klasik medrese öğrencilerinden çok farklı bir zihniyette yetişmiştir. Bunda en önemli faktör kendisinin bu tahsili yeterli görmeyerek o sırada Harbiye Mektebi bünyesinde açılmış olan Menşei Muallimin-i Askeriye mektebinde gördüğü öğrenimdir. Orta ve yüksek dereceli iki kısımdan oluşan bu okul Mekatib-i Askeriye Nazırı Süleyman Paşa tarafından medrese talebesinden muallim yetiştirmek üzere 1875 yılında açılmıştı. Menşei Muallimin orta kısmının programı o zamanki askeri okulların orta kısımlarındaki programla aynıydı. Yüksek kısmı ise 2-4 sene arasında değişmek üzere on bir şube olarak planlanmıştı. O yıl Menşei Muallimin orta kısmına elli öğrenci alınmıştı. Kısa süre sonra Bosna Hersek ayaklanması, ardından da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın çıkması üzerine öncelikle asker olan hocaların çoğunun savaşa ve öğrencilerinin bir kısmının savaş sebebiyle memleketlerine gitmesiyle okulun mevcudu azalmış ancak eğitime devam edilmiştir.

Beş sene sonra son sınıfa gelinceye kadar ilk giren elli öğrencinin sayısı altıya inmişti. Bunlardan da yalnız birisi yani Mahmud Esad Efendi, mektebin yüksek kısmına devam etmek istemiş, fakat bir öğrenci için bir sınıf açılması uygun görülmemekle zamanın Mekteb-i Harbiye Nâzırı Ethem Paşa'nın teklifi ve Meclis-i Maarif-i Askeriye'nin kararı ile Mahmud Esad Efendi Harp okuluna kabul edilmiştir⁷. Bu arada 1881 yılında medrese tahsilini tamamlayıp Bâb-ı Vâlâ-yı Fetvâ'da kurulan Encümen-i İlmi'de imtihan vererek dersiâm (medrese muallimi) olmuştur. Harp okulundaki öğrenimi sırasında yüksek cebir, trigonometri, geometri, topografya, mimari, integral aritmetik, arazi yüz ölçümü dersleri okudu. 5 Ekim 1884'te sınav vererek "Tatbikaat Sınıfları Yüksek Riyaziye Muallimliği" diploması aldı. Mahmud Esad Efendi, 18 Haziran 1880'de İstanbul Darülfünununa bağlı olarak açılan Hukuk Mektebinin de ilk öğrencilerinden biri olmuştur. Hukuk Mektebinde Münif Paşa'dan Hukuk Felsefesi, Hasan Fehmi Paşa'dan Devletler Hukuku dersleri alarak geniş bir hukuk kültürü edindi⁸.

Memuriyet hayatı 1879 yılında atandığı Gülhane Askeri Rüşdiye Mektebi hocalığı ile başlamıştır⁹. 1885 yılında atandığı İzmir bidayet Mahkemesi reisliği görevinde on bir yıl çalışmıştır. Bu görevi sırasında, ek görev olarak İzmir İdadisinde cebir, fizik, kimya, biyoloji derslerini okuttu¹⁰. Ayrıca bu derslerin öğretiminde kullanılmak üzere ders kitapları yazdı¹¹. Mahmud Esad Efendi İzmir'de bulunduğu dönemde İzmirli aydınlar Halit Ziya (Uşaklıgil) ve Tevfik Nevzat ile yakın dostluk kurdu.

5. Ekrem Yardım, "Mahmud Esad Efendi", *Tapu ve Kadastro Mecmuası*, 1964, S: 7, s.1

6. BOA, DH. SAİD., D:18, G:419, Cemal Oğuz Öcal, "Büyük Türk Hukukçusu Seydişehirli İbnü'l-Emin Mahmut Esat Efendi", *Ülkü*, 1950, c.IV, S: 42, 1950, s.12

7. "İsmail Hakkı Görelî'nin Söyleyi", *Büyük Türk Hukukçusu Seydişehirli İbn-il-Emin Mahmut Esat Efendi*, Türk Hukuk Kurumu, Ankara, 1943, s.5-6

8. Çankaya, a.g.e., s.1021-1022

9. BOA, DH. SAİD., D:18, G:419, Yardım, a.g.m., s.21

10. Prof.Dr. Sadi Irmak, "Mahmud Esad Efendi, Ölümünün 25 inci yılı dolayısıyla", Nisan 1943, S:216, s.214, Görelî, a.g.e., s.9

11. Mahmud Esad Efendi'nin yazdığı ders kitaplarından bazıları şunlardır: Tarih-i İslam (İstanbul-1899), Tarih-i Sanayi (İzmir-1899), Tarih-i Tabii (İzmir-1893), Telhis-i Usul-i Fıkıh (İzmir-1897)

Mahmud Esad Efendi açısından oldukça verimli geçen İzmir'deki memuriyet dönemi ile ilgili olarak kendisi şunları söylemektedir: *"Meslek ve hayatıma İzmir muhiti çok tesir etmiştir. Memur olarak İzmir'e gittiğimde kendimi başka bir muhitte buldum. Orada bir sosyete var. Fikir ve ticaret hayatı son derece ileriydi. Burada kendimi bir Avrupa âleminde ve daima Avrupa terbiyesi görmüş zevatla temas halinde buluyordum. Bunlar fikrimi çok genişletti. On bir sene sonra İstanbul'a döndüğümde eski Mahmud Esad olmadığımı hissediyordum. Şunu da memnuniyetle söylemeliyim ki İzmir bana nasıl tesir etmişse benim İzmir'e tesirimin ondan az olmadığını zannediyorum. İzmir gençlerinde yabancı dile heves uyandırdım. Mektepte hocalık yaparak yeni fikirler verdim¹²."*

Maliye Nezareti Hukuk Müşavirliğine tayin edilmesiyle 1896 yılında İzmir'den İstanbul'a dönen Mahmud Esad Efendi burada da eğitim faaliyetlerine devam etmiş, Mekteb-i Hukukta Mecelle ve hukuk tarihi, Mekteb-i Mülkiye'de devletler hukuku, iktisat ve ilahiyat medreselerinde hukuk, iktisat ve din dersleri okutmuştur¹³.

Mahmud Esad Efendi 1908 Ağustosunda Maliye Nezareti müsteşarlığına getirildi. Şubat 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlığı döneminde Defter-i Hakani nazırlığına getirildi¹⁴. Defter-i Hakani Nazırlığı sırasında memleketin *Taşınmaz Mallar Hukuku*'na ait bütün mevzuatın, batıdaki örneklerine uygun olarak yenileştirilmesi ve düzenlenmesi amacıyla bazı kanunlar çıkarılmasını sağlamıştır¹⁵.

16 Şubat 1914'te Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi Reisliğine getirildi¹⁶. Bu görevinde iken Ekim 1915'te Isparta mebusu seçilerek Şura-yı Devlet'teki vazifesinden ayrılmıştır¹⁷. Isparta mebusu iken kısa bir rahatsızlık devresinin sonunda 28 Mart 1917'de İstanbul'da vefat etti¹⁸.

Mahmud Esad Efendi İstanbul'da da ilmi faaliyetlerini devam ettirmiş, değişik alanlarda birçok eser telif etmiştir¹⁹.

12. Göreli, a.g.e. , s.7-8

13. O. Köprülü, "Mahmud Esad Efendi", *Türk Ansiklopedisi*, c.XXIII, Ankara, 1976, s.174-175

14. BOA, İrade-i Defter-i Hakani, DN: 22, GN: 1327 M 02

15. Çankaya, a.g.e. , s.1026

16. BOA, İrade-i Seniyye, DN:121, GN: 1332 Ra-2

17. İhsan Güneş, "Mahmud Esad Efendi", *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete geçiş Süreci I. ve II. Meşrutiyet Ayan ve Mebusan Meclislerini Üyelerinin Özgeçmişleri*, Ankara, 1997, c.II, s.444; Çankaya, a.g.e. , s.1028-1030

18. "Meclis-i mebusan'ın 26 Marta müsadif pazartesi günü toplanışının ilk celsesinde sağ olan Mahmud Esad Efendi, mezkur celseyi müteakip üzerine bir fenalık gelerek yere düşmüş ve derhal icra edilen müdavat sayesinde ayılarak istirahat etmek üzere evine gitmişti. Fakat aynı hal 28 Mart akşamı tekrar vuku bulmuş ve bu defa irtihali intac eylemiştir". *Türk Yurdu Dergisindeki* bu kayıt haricinde Mahmut Esad Efendi'nin hayatı hakkında bilgi veren bütün kaynaklarda 1918 yılında vefat ettiği belirtilmektedir. "Mahmud Esad Efendi", *Türk Yurdu*, 12 Nisan 1333 (12 Nisan 1917), S:132, s.3404

19. Başlıca eserleri şunlardır: *Tarih-i Din-i İslam* (İstanbul-1326), *Usul-i Hadis* (İstanbul-1316), *Şeriat-i İslamiye ve Mister Carlyle* (İstanbul-1315), *Telhis-i Hikmet-i Hukuk*, *Usul-i Fıkıh* (İstanbul-1302), *Feraidü'l-Feraiz* (İstanbul-1326), *Hukuk-ı Düvel*, *Hukuk-ı Husisiye-i Düvel* (İzmir-1312), *Kitabü'n-Nikah* (İstanbul-1326), *Telhis-i Tarih-i Tabii*, *İlmü'l-arz vel Maadin*, *Tarih-i Tabii* (İstanbul-1309), *Tarih-i Eryan* (İstanbul-1331), *İlm-i Servet*. M.Zerrin Akgün, "Mahmud Esad Efendi", *Yeni Adam*, Haziran-1969, S: 814, s.6

B. RUSYA SEYAHATI

Mahmud Esad Efendi'nin Rusya Türkleri'ni yakından tanıma fırsatı bulduğu ve Tatar aydınlarıyla Türk dünyasında o dönemde gündemde olan meselelerin mevzubahis olduğu görüşmeleri yaptığı Rusya gezisine çıkmasına sebep olan merakın kendisinde nasıl uyandığı üzerinde durmak gerekir.

Mahmud Esad Efendi'nin İstanbul'da yakın dostluk kurduğu ve en çok etkilendiği simalardan biri de kendisi gibi çok üretken bir aydın olan Ahmet Mithat Efendi'dir²⁰. Ahmet Mithat Efendi'nin, başta hikaye ve romanları olmak üzere yazdığı eserler Türk dünyasında sevilerek okunmuş, bu eserler ona Rusya Türkleri arasında büyük bir itibar kazandırmıştır. O, hac veya herhangi bir amaçla İstanbul'a uğrayan Rusya Türkleri tarafından ziyaret edilen ve fikirlerine danışılan saygın bir insandır. İstanbul'daki Tatar talebelerin kurduğu cemiyette çeşitli konferanslar da vermiş olan Ahmet Mithat Efendi, Fatih Kerimi gibi bazı yenileşme taraftarı Tatar aydınların İstanbul'daki öğrencilikleri sırasında hamisi olmuştur²¹.

Ahmet Mithat Efendiyle olan dostluğunun yanı sıra, Mahmud Esad Efendi'yi Rusya Türkleri'ni daha yakından tanımaya sevk eden bir başka sebep de onun İstanbul'da bulunan Rusya Türkleri ile yaptığı görüşmelerdir. Bunlardan bazıları Mahmud Esad Efendi'nin derslerine dinleyici olarak katılmışlardır²². Fatih Kerimi, Hayrullah Osmanî ve Bedrettin Efendi İstanbul'da iken görüştüğü Rusya Türkleri'nden bazılarıdır²³.

1. Seyahatin İlk Safhası: Ukrayna ve Kırım

Mahmud Esad Efendi, Rusya Türkleri'nin ahvalini öğrenmek ve bu konuda başkalarını da bilgilendirmek maksadıyla çıktığı, resmi bir yönü olmayan Rusya gezisi için²⁴ 13 Temmuz 1913 tarihinde vapurla İstanbul'dan Odesa'ya gitti²⁵. Mahmud Esad Efendi ilk olarak Kiev'de bir gün kalıp şehri gezmiş; buradan da sonraki uğrak yeri olan Bahçesaray'a 18 Temmuz'da varmıştır. Bahçesaray'da başta vaktiyle Kırım Hanları'nın ikametgahı olan Han Sarayı olmak üzere şehrin görülmeye değer yerlerini gezmiştir²⁶. Bahçesaray'dan Akmesic ve Yalta'ya gidip birer ikişer gün kaldıktan sonra Novorossisk üzerinden Çariçin'e (Tsaritsin), buradan Volga nehri yoluyla Samara'ya geçmiş ve oradan da Orenburg'a gitmiştir.

2. Seyahatin İkinci Safhası: İdil-Ural Boyu

Mahmud Esad Efendi'nin seyahatinin bu safhasının ilk durağı Orenburg'tur. Mahmud Esad Efendi 28 Temmuz'da Orenburg'a varmıştır. Burada daha önceden tanıştığı Fatih Kerimi'yi ziyaret etmiştir. Mahmud Esad Efendi Orenburg'ta uzun süre kalmayacağını

20. Göreli, a.ge. , s.9

21. İbrahim Maraş, Türk Dünyasında Dini Yenileşme(1850-1917), s.68-69, İstanbul-2002

22. Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi, F.1, Op.4, D. 5468, s.35 ob.

23. Fatih Kerimi, "Mahmud Esad Efendi Orenburg'ta-I ve II, *Vakit Gazetesi*, 31 Temmuz 1913 No: 1263, s.3 ve 1 Ağustos 1913 No:1264, s.3

24. G.Battal, "Mahmud Esad Efendi Yanında", *Yıldız Gazetesi*, 6 Ağustos 1913, No: 1018 , s. 2

25. Fatih Kerimi, "Mahmud Esad Efendi Orenburg'ta-I", *Vakit Gazetesi*, 31 Temmuz 1913 No: 1263, s.3

26. "Mahmud Esad Efendi Rusya'da" , *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*, 21 Ağustos 1913, No: 11629, s.2, "Dereceli Misafir", *Tercüman Gazetesi* , 19 Temmuz 1913, Sayı: 161, s.2, Han Sarayının 20. asır başındaki durumu hakkında geniş bilgi için Bkz: Fatih Kerimi, "Kırım'a Seyahat", *Saylanma Eserler*, Kazan-1996, s.311-412

bu sebeple şehrin görülecek yerlerini bir an önce gezmek ve ziyaret edilecek şahıslar ile görüşmek istediğini söyleyince Fatih Kerimi onu öncelikle Hüseyiniye Medresesine götürmüştür. Birlikte medrese binasını gezip ve müteveli heyeti üyeleriyle görüştüler. Müteveli heyeti üyeleri, Mahmud Esad Efendi'yi büyük ilgi ile karşılamış ve Türkiye'nin büyük bir âlimi ile tanışmaktan duydukları memnuniyeti dile getirmişlerdir. Hüseyiniye Medresesinden sonra Şura Dergisinin²⁷ müdürü ve başyazarı Rızaeddin Fahreddin'i ziyaret ettiler. Rızaeddin Fahreddin ile Mahmud Esad Efendi'nin sohbetlerinde o dönemde İslam dünyasında çok tartışılan meseleler olan dinde ıslahat, faiz, banka, sigorta gibi konular ele alınmıştır.

Daha sonra Hüseyiniye Medresesi Müteveli Heyetinden Hayrullah Osmanî Hazret'in²⁸ daveti üzerine Mahmud Esad Efendi, Fatih Kerimi, Rızaeddin Fahreddin ve Abdülhamid Hüseyinov Efendi hep birlikte Kargalı'ya²⁹ gitmişlerdir. Orenburg'a gelen seyyahların uğrak yerlerinden biri olan Kargalı kasabası Rusya'da nüfusu tamamıyla müslümanlardan oluşan bir belde olması, uleması ve bilhassa halkının son derece muhafazakâr olması dolayısıyla ünlüydü³⁰.

Kargalı'dan döndükten sonra 29 Temmuzda Mahmud Esad Efendi yine Fatih Kerimi ile birlikte olmak üzere Orenburg şehrini, buradaki Müslümanlara ait mağazalardan ve matbaalardan bazılarını gezdi³¹. Burada iken beraberlerinde Orenburg'un meşhur zenginlerinden Abdülmecid ve Abdülaziz Efendiler olduğu halde Orta Asya ile Rusya arasındaki ticarî faaliyetlerin merkezi olan Menovoy Dvor denilen ticaret merkezini gezmişlerdir. Aynı günün Akşamında ise yine Orenburg'un meşhur zenginlerinden olan Kemaleddin Seyfülmlükov Efendi'nin evine, davet üzerine iftara gitti. Burada kendisine hürmet ifadesi olarak Türkistan usulünce ipek hilat (çapan) giydirildi. İftardan sonra Mahmud Esad Efendi istasyondan Ufa'ya yolcu edildi³².

27. Şura Dergisi: Ocak 1908'den Aralık 1917'ye kadar Orenburg şehrinde on beş günde bir çıkan Tatar Türkçesi'nde, ilmi, edebi ve siyasi bir dergidir. Derginin Naşirleri Orenburg'ın önde gelen zenginlerinden Şakir ve Zakir Remiyev kardeşlerdir. Şura dergisi 1905-1917 yılları arasında faaliyet gösteren Tatar gazete ve dergileri arasında önemli bir yere sahiptir. Şura Dergisi kısa sürede geniş bir alanda okuyucu kitlesi edinmiş ve tirajı dönemi için oldukça büyük bir rakam olan 1500'e ulaşmıştır. Dönemin meşhur Tatar aydınlarından bir çoğunun bu dergide yazmaları Şura'nın başarısında önemli bir faktördür. Bkz. R.F. Merdanov, *Şura Jurnalı (1908-1917): Edebiyat Meseleleri*, Kazan, 2001
28. İdil-Ural bölgesinde din adamlarına veya dinî bir görev yürüten kimseler ile medrese hocaları Hazret unvanıyla anılmaktadır.
29. Fatih Kerimi, "Mahmud Esad Efendi Orenburg'ta - III", *Vakit Gazetesi*, 2 Ağustos 1913, No: 1265, s. 3, Kargalı Kasabası'nın Orenburg müslümanları için taşıdığı önemi şu atasözü en iyi şekilde ifade eder: "Bahçesaray Kırım'ın tekkesi, Kargalı da Orenburg'un Mekkesi...", G.Battal, "Mahmud Esad Efendi Yanında", *Yıldız Gazetesi*, 6 Ağustos 1913, No: 1018, s.2, Kargalı Kasabası Hakkında geniş bilgi için Bkz. Rızaeddin Fahreddin, *Ahmed Bay*, Orenburg, 1911
30. "Mahmud Esad Efendi'nin Seyahati", *Sabah Gazetesi*, 27 Ağustos 1913, No: 8602, s.2,
31. Fatih Kerimi, "Mahmud Esad Efendi Orenburg'ta - IV", *Vakit Gazetesi*, 3 Ağustos 1913, No: 1266, s.3
32. "Rusya: Mahmud Esad Efendi Orenburg'ta", *Sebilü'r-reşad*, 22 Ağustos 1329 (4 Eylül 1913), s.425-426

Mahmud Esad Efendi Rusya Müslümanları'nı Rusya Devleti nezdine resmi olarak temsil eden Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'nin³³ merkezinin bulunduğu, Rusya Türkleri'nin en önemli şehirlerinden bir olan Ufa'da da büyük ilgi ile karşılandı. Burada, Eşraftan Mahkeme-i Şeriye üyesi Kadı Hasan Ata, Ahund Cihangir Efendi, Hasan Kerimov, Necip Efendi Hekimov, Salih Habirov Mahmud Esad Efendi'yi karşılamışlardır³⁴.

Mahmud Esad Efendi Ufa'da ilk olarak Müftü Muhammedyar Sultanov'u ziyaret ederek onunla bir müddet görüştü³⁵. Çok samimi bir havada geçen görüşmeden sonra müftülük makamından ayrılan Mahmud Esad Efendi, Osmaniye, Aliye, Hüsniye, Hekimiye medrese ve mescitlerini gezdi. Mahmud Esad Efendi Ufa Gubernatörü ile de görüşmüş ve daha sonra Gubernatör ile birlikte şehir müzesini gezmişlerdir. Ufa'da temaslarını tamamladıktan sonra Kazan'a gitmek üzere yola çıkan Mahmud Esad Efendi nehir limanından Gubernatör de dâhil olmak üzere kalabalık bir grup tarafından yolcu edilmiştir³⁶.

Mahmud Esad Efendi 3 Ağustos'ta Kazan'a vardı. Onun geleceği daha önceden telgrafla bildirildiği için burada da kendisini Kazan'ın en meşhur tüccarlarından Muhammedcan Kerimov, Salihcan Galiyev Hazret, Galiyev Medresesinin eski müderrisi Şakir Şerifov ve Koyaş³⁷ Gazetesi Editörü Zekeriya Sadreddinev'dan oluşan bir heyet karşıladı. Karşılamada Kazan Polis Müdürlüğünden Komiser Yardımcısı Zdanovski de bulunuyordu³⁸. Kazan'daki temaslarında Mahmud Esad Efendi'ye Zekeriya Sadreddinev eşlik etti³⁹.

Mahmud Esad Efendi, Kazan gezisine Kerimov'un evini ziyaret ederek başladı. Mahmud Esad Efendi'nin bundan sonraki durağı Kazan'ın Müslüman Kabristanı olmuştur. Mahmud Esad Efendi, önce 20. yüzyıl Tatar Edebiyatının en büyük ismi olan

33. Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi Çariçe II. Katerina'nın Fermanıyla 1778 yılında kurulmuştur. Mahkeme-i Şeriye açıldıktan sonra İdil-Ural bölgesindeki bütün medrese ve camiler bu teşkilata bağlanmıştır. Bu müesseselerde görev yapacak molla, müezzin ve müderrisleri tespit ve tayin yetkisi, Gubernatör'ün onaylaması şartıyla, Mahkeme-i Şeriye'ye bırakılmıştır. Rusya, böylelikle Müslüman tebaayı kontrolüne almayı hedeflemiştir. Mahkeme-i Şeriye yönetimi bir müftü ve üç kadıdan oluşmaktaydı. Mahkeme-i Şeriye'nin başkanı olan müftü Çar tarafından tayin ediliyordu. Kadıların ise üç yıllık bir süre için Mahkeme-i Şeriye'ye bağlı din görevlileri seçiyordu. Bkz. İsmail Remiyev, *Edebi Sözlük*, Kazan, 2001, s.173, Ayrıca daha geniş bilgi için Bkz. İslam v Rossiskoy İmperii (Zakonodatelnie Aktı, Opisanıya, Statistika), Yay. Haz. , D.Yu. Arapov, Moskva, 2001, D.D. Azamatov, Orenburgkoe Magometanskoe Duhovnoe Sobranie v Kontse XVIII-XIX vv., Ufa-1996,

34. Tataristan Cumhuriyeti Milli Arşivi, F.1, Op. 4, D. 5468, s.11

35. Fatih Emirhan, "Mahmud Esad Efendi Bilen Koyaş Sayfiesinde Musahabe", *Koyaş Gazetesi*, 5 Ağustos 1913, No: 188 s.2

36. "Mahmud Esad Efendi Ufa'da", *Vakit Gazetesi*, 4 Ağustos 1913, No: 1267, s. 3

37. Koyaş Tatar Türkçesinde güneş anlamına gelir. 1912-1918 yılları arasında Kazan'da çıkan liberal demokratik eğilimli günlük gazetedir. Koyaş Gazetesi yayınlandığı dönemde Kazan'ın en önemli yayın organlarından biri idi. "İçtimagiy Közgebiz, Oktabirgeşe Şıkkın Tatar Vakıtlı Matbugatı", *Tatarstan Dergisi*, 1995, S: 3-4, s.95

38. 1 Ağustos 1913 tarihinde Mahkeme-i Şeriye üyesi Muhammedov tarafından Kazan eşrafından Muhammedcan Kerimov'a gönderilen telgrafla Mahmud Esad Efendi'nin 3 Ağustos sabahı Kazan'da olacağı bildirilmiştir. Muhammedcan Kerimov, daha önceden tanımadığı Mahmud Esad Efendi konusunda Koyaş Gazetesi yazarı Zekeriya Sadreddinev'den bilgi almıştır. Sadreddinev ise Mahmud Esad Efendi ismine Tercüman gazetesinde onun hakkında çıkan haberler dolayısıyla aşınadır. Tataristan Cumhuriyeti Milli Arşivi, F.1, Op. 4, D. 5468, s.33-33 ob.

39. Fatih Emirhan, "Mahmud Esad Efendi Bilen Koyaş Sayfiesinde Musahabe", *Koyaş Gazetesi*, 5 Ağustos 1913, No:183, s.2

şair Abdullah Tukay'ın daha sonra da İdil-Ural bölgesindeki Tatar Türkleri'nin 19. yüzyıldaki aydınlanma hareketinin önemli isimlerinden olan Şihabeddin Mercani'nin mezarını ziyaret etti. Mahmud Esad Efendi Mercani'nin mezar kitabesinin Arapça yazılmış olmasını, halkın bu büyük zatın kim olduğundan haberdar olmasına engel teşkil edeceğini ve bu zatın unutulmaması için dikilen mezar taşının fonksiyonunu yitireceğini belirterek eleştirmiştir⁴⁰.

Mezarlık ziyaretinden sonra Mahmud Esad Efendi Ecm Mescidini, Cami-i Saniyi ve Ruslar'ın Kazan'ı işgalinden sonra yapılan ilk cami olduğu için Cami-i Evvel adı verilen camiyi ziyaret etti.

Mahmud Esad Efendi Zekeriya Sadreddinev'e Kazan Hanları döneminden bir cami olup olmadığını sormuş; Sadreddinev cevap olarak, o döneme ait camilerin Ruslar'la yapılan savaşlar sırasında yok olduğunu, Kazan'ın istilasından sonra Kazan'ın Müslüman ahalisinin etrafa kaçıp dağıldığını, daha sonra onların ticaret için köylerden Kazan'a gelip yerleşmeye başlamaları ile sayıları artıkça camilerin de çoğalmaya başladığını söylemiştir⁴¹.

Mahmud Esad Efendi daha sonra Yunusovlar ailesinin yaptırdığı İslam Doğum evini, Galiyev Medresesini, Kerimov Matbaası ve kitap evini gezip gördü. Gubernatör vekili ile görüşmek üzere onun evine giderken Kazanka Irmağının kenarındaki Fuksovskiy bahçesine de uğradı. Gubernatör vekili ile orada görüşmeleri mümkün olmadığı için Sadrettinev'le birlikte bu defa Kazan Kalesi içinde bulunan Hükümet Konağına giderken Derjavin Bahçesine de uğradı. Kazan Kalesi içinde Kazan Hanlığı döneminden kalan tek eser olan Süyümbike Minaresi de dikkatini çekti. Gubernatör vekilini hükümet konağında bulamayıp geri dönmeğe hazırlanırken Kazan Kalesinin önünde Mahmud Esad Efendi ile Gubernatör Vekili Petkoviç karşılaşmışlardır. Gubernatör Vekili de Mahmud Esad Efendi'ye katıldı ve birlikte Kafedralniy Sabor adlı kiliseyi gezdiler⁴².

Mahmud Esad Efendi Gubernatör vekilinden ayrıldıktan sonra Koyaş Gazetesi idare merkezine, Millet Matbaasına ve Yıldız Gazetesi⁴³ idare merkezine uğradı. Kazan Bogoroditskiy Rahibe Manastırı ile Rahip Manastırını ve Şehir Müzesi de onun gezdiği yerler arasındadır. Mahmud Esad Efendi'nin Kazan'da ziyaret ettiği son basın organı Ak Yul⁴⁴ dergisidir.

Kazan'da temaslarını tamamlayan Mahmud Esad Efendi 3 Ağustos akşamı beraberinde Zekeriya Sadreddinev ve Yıldız Gazetesi Başyazarı Ahmed Hadi Maksudi olmak üzere vapurla Nijni-Novgorod'a gitmek üzere Kazan'dan ayrıldı⁴⁵.

40. Zekeriya Sadreddinev, "Mahmud Esad Efendi ile Refakatim Hatırası", *Koyaş Gazetesi*, 14 Ağustos 1913 No: 194, s.2-3

41. Zekeriya Sadreddinev, "Mahmud Esad Efendi ile Refakatim Hatırası", *Koyaş Gazetesi*, 15 Ağustos 1913, No: 195, s.2

42. Zekeriya Sadreddinev, "Mahmud Esad Efendi ile Refakatim Hatırası", *Koyaş Gazetesi*, 15 Ağustos 1913, No: 195, s.2

43. Yıldız Gazetesi: 1906-1918 yılları arasında Kazan'da çıkan günlük, siyasi, Tatarca gazetedir. Gazetenin Naşiri ve baş yazarı Ahmed Hadi Maksudi'dir. Bkz. XX. Yöz başı *Tatar Vakıtlı Matbugatı* (Bibliografik Kürsetkeç); R.R. Gaynanov, R.F. Merdanov, F.N. Şekurov, Kazan-2000, s.95-9

44. Ak yul, 1913-1916 yılları arasında Kazan'da yayınlanmış olan Tatarca çocuk dergisidir. Derginin Naşiri ve baş yazarı Fahrülislam Agayev'dir. Bkz. R.R. Gaynanov, R.F. Merdanov, F.N. Şekurov, XX. Yöz başı *Tatar Vakıtlı Matbugatı* (Bibliografik Kürsetkeç); Kazan-2000, s.232-23

45. Tataristan Cumhuriyeti Milli Arşivi, F.1, Op.4, D. 5468, s. 33 ob. - 35

5 Ağustos sabahı Tatar basınının *uluğ misafir* unvanıyla andığı Mahmud Esad Efendi, Nijni-Novgorod'a geldi. Buradaki mescidi ve Müslüman Kütüphanesini ziyaret etti. Şehir panayırını gezdi. Mahmud Esad Efendi buradaki panayırdaki Müslümanları görmekten ve Müslümanların kendisine gösterdiği ilgiden büyük memnuniyet duymuştur. Aynı gün akşamı Moskova'ya gitti⁴⁶.

3. Seyahatin Son Safhası: Moskova ve Petersburg

Mahmud Esad Efendi 6 ağustos 1913 tarihinde Moskova'ya vardı. Burada başlarında Abdullah Hazretin bulunduğu bir grup tarafından karşılandı ve Mişçirinski Padvorye adlı otele yerleştirildi.

Moskova'daki gezisinde Abdullah Hazret Mahmud Esad Efendi'ye eşlik etti. Birlikte Kremlin Sarayı , Arujennaya Palata (Silah Müzesi) ve hayvanat bahçesini gezdiler. Akşam da Ermitaj bahçesine uğradılar. İkinci gün Moskova'daki ticaret merkezlerini ve meşhur müzeleri gezdiler. Daha sonra Moskova'da tüccarlardan Emrullah Efendi'nin, kendisinin şerefine verdiği ziyafete katıldıktan sonra Petersburg'a yolcu edildi⁴⁷.

Mahmud Esad Efendi, Rusya'da en uzun süre kaldığı yer olan Petersburg şehrine 8 Ağustos 1913 tarihinde geldi⁴⁸. Petersburg'ta ona Musa Carullah Bigiyev mihmandarlık etti. Çar'ın büyük sarayının etrafını çevreleyen fiskiyeler Mahmud Esad Efendi'nin çok dikkatini çekti. Mahmud Esad Efendi daha sonra II.Katerina'nın yaptırdığı eserleri, Büyük Petro'nun kendi eliyle yaptığı evi, Rusya'nın en güzel bahçelerini, gezip gördü. Herkesin girmesine izin verilmeyen kale ve şatolar kendisine gezdirildi. Bu geziler sırasında, Kış sarayında, Türkler'le yapılan muharebelerle ilgili resimlerin sergilendiği salonu gezerken bazılarının gerçekle ilgisi olmadığını ifade etti.

Mahmud Esad Efendi Rasathane ve Ermitaj müzesine de büyük ilgi gösterdi. Rus Çarları'nın mezarlarının bulunduğu Petropovlovski kalesine, Petersburg Üniversitesine, Sorvorov Müzesine, Büyük katedraller ve Petersburg camisine de uğradı. Türkiye Sefiri Turhan Paşa ile beraber İmparator tiyatrosuna gittiler.

Mahmud Esad Efendi, Petersburg'da iken Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü mahiyetinde olan Arazi İdaresine gidip Rusya'da arazilerin nasıl kullanıldığı, bölünme ölçüleri, arazilerden nasıl vergi alındığı hakkında bilgi aldı. Orada kendisine büyük ilgi gösterildi. Rus mühendisleri Rusya'daki arazi sistemi hakkında kendisine ayrıntılı bilgiler verdiler. Ayrıca, idarenin yayınlarından birer nüsha Mahmud Esad Efendi'ye hediye edildi⁴⁹.

Mahmud Esad Efendi'nin Rusya seyahati Petersburg'daki temasları ile son buldu.

46. Tataristan Cumhuriyeti Milli Arşivi, F.1, Op.4. , D. 5468, s.24 ob.

47. Muallim Ahmed Zeki Galiyev, "Mahmud Esad Efendi Meskev'de", *Vakit Gazetesi*, 13 Ağustos 1913, No:1273, s.3

48. "Mahmud Esad Efendi v Rossii", Mir İslama , God 2., Tom II, vıpusk VII, S.Petersburg-1913, s.475. Mahmud Esad Efendi Petersburg'tan eşine yazdığı mektupta, Rusya'nın başkenti olan bu şehirde görülecek çok yer olduğundan burada birkaç gün kalacağını belirtmektedir. Bkz. Mahmud Esad Efendi'nin eşine gönderdiği 10 Ağustos 1913 tarihli mektup. Bu mektup Mahmud Esad Efendi'nin torunu Mehmet Kadaster'in özel arşivinde bulunmaktadır.

49. Kerim Said, " Mahmud Esad Efendi (Petersburg'da Bulunması Münasebetiyle)", *Koyaş Gazetesi*, 25 Ağustos 1913, No:199, s.2

Bundan sonra Finlandiya ve İsveç'e de uğrayarak orada yaşayan müslümanlarla da görüştü⁵⁰.

C. MAHMUD ESAD EFENDİ'NİN RUSYA TÜRKLERİ HAKKINDAKİ İNTİBALARI

Mahmud Esad Efendi Rusya'daki seyahati sırasında Rusya Türkleri'nin yoğun olarak bulunduğu şehirlerde kaldığı süre içerisinde yörenin basın organlarının önde gelen simalarıyla, tüccarlarla, müderrisler ve din görevlileriyle görüşmüş, Rusya Türkleri'nin eğitim kurumlarını, matbaalarını, ticarethanelerini gezip görmüştür. Onun bu temasları Rusya Türkleri'nin sosyal ve ekonomik hayatları hakkında geniş malumata sahip olmasını sağlamıştır. Mahmud Esad Efendi'nin gezdiği yerlerle ilgili edindiği malumat ve izlenimler Rusya Türkleri'nin yayınladığı gazetelerde, Rus yayın organlarında ve Osmanlı basınında yer bulmuştur. Söz konusu yayınlarda Kırım, İdil-Ural boyu ve Finlandiya'daki Türkler hakkında önemli bilgiler verilmiştir.

1. Kırım

Mahmud Esad Efendi Kırım'ı gezdiği sırada Kırım Türklüğü ile ilgili olumlu gelişmelere şahit olmakla birlikte Kırım'ın geleceği konusunda bazı endişelere kapılmaktan kendini alamamıştır. Mahmud Esad Efendi güzergâhı üzerinde bulunan şehirlerde Kırım Türklerine ait lokanta ve büfelere tesadüf etmiş; Kırım Türkleri'nin Rusya'da iktisadi faaliyetlerde etkin bir rol oynamaya başlamalarını görmekten memnun olmuştur.

Mahmud Esad Efendi Kırım'ın geleceğinden endişe duymasına neden olan durum ise göç meselesidir. Mahmud Esad Efendi bu meseleyle ilgili olarak şunları ifade etmiştir: *"1854-1855 (Kırım) Savaşından önce Kırım yarımadasında yaklaşık bir milyon müslüman var iken, şimdi iki yüz bin bile kalmamıştır. Kırım harbi esnasında bu ahali sıkılmıştı. Tazyik ve zulüm görmüştü. Muharebeden sonra ülema ahaliye göç etmeleri telkininde bulundular. İşte fenalık bundan başlamıştır. Çünkü Kırım'da çoğunluk olarak kaldıkları takdirde mevcudiyetlerini kolaylıkla muhafaza edebilecek olan bu ahali gittikleri yerlerde mesut olmamışlardır. O yerlerdeki hayatları herhalde Kırım'dakinden daha zor olmuştur. Çünkü yeni bir yerde hayatını kazanmak ve bahtiyar olmak gayet müşküldür"*⁵¹.

Göç hareketi muhtelif zamanlarda olayların tesiriyle yoğunlaştığından , toplu halde göçler meydana geldiği gibi, münferit olarak vatanlarından ayrılanlar da olmuştur⁵². Bunların tamamı Türkiye'ye gelmekte ve bir kısmı memur olmak istemekte, diğer bir kısmı da ticaretle iştigal etmektedir.

Kırım Türkleri'nin göç etmesinde diğer önemli bir etken arazilerini modern usullerle işleyememeleri sebebiyle aldıkları borçları ödeyemez hale gelmeleridir. Türkiye'nin Kırım'a yakın olması ve müslüman bir ülkede yaşamının cazibesi büyük olduğundan hemen bu tarafa geçiyorlar. Türkiye'de hayatın daha kolay olduğu zannı da tesirlidir. Bütün bunlar Kırım'da İslam unsurunun gerilemesine ve zafiyetine neden oluyor.

50. Bedri Kemal, "Rusya'da Ehl-i İslam", *Sabah Gazetesi*, 15 Eylül 1915, No: 8619, s.3

51. Bedri Kemal, "Rusya'da Ehl-i İslam", *Sabah Gazetesi*, 15 Eylül 1913, No:8619, s.3

52. Rus idaresi genellikle Kırım Türkleri'nin göçlerini gayet arzu edilir bir hal olarak gördü ve göçü hiç değilse gizlice teşvik etti. II Aleksandr 1860'daki en büyük göç dalgasını istenmeyen unsurlardan kurtulmayı sağlayan "mutlu bir olay" olarak nitelendirmekte ve bunu engelleyecek her türlü tedbire karşı çıkmaktaydı. Bkz. Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Ankara-1996, s.13-14

Kırım'ın İslam ahalisinin boşalttığı yerleri Musevi, Rus, Alman göçmenleri işgal etmektedir⁵³."

Kırım'dan Türkiye'ye yönelik göç hareketlerinin sebeplerini bu şekilde izah eden Mahmud Esad Efendi, göçlerin devam etmesi durumunda Kırım Türkleri'nin yok olacağını, Türkiye'ye gitmenin çözüm olmadığını, Türkiye'nin birçok problemlerle yüz yüze olduğunu, bu sebeple onlar için en iyi çözümün kendi vatanlarında kalıp buradaki problemlerine çözmeye çalışmak olduğunu dile getirerek göç hareketini tasvip etmediğini ortaya koymuştur⁵⁴.

Mahmud Esad Efendi, her şeye rağmen bazı aydın ve gayretli kimselerin Kırım Türklüğünün durumunu düzeltmeye yönelik çalışmaları olduğunu belirtmektedir. Söz konusu aydınlardan en önemlisi şüphesiz İsmail Gaspıralıdır. İsmail Gaspıralı her türlü muhaceret fikrine şiddetle karşı çıkmış ve milli istikbalin ana vatan toprağında kurulmasını savunmuştur. O muhaceretleri önlemek için sık sık kampanyalar açmıştır. Gaspıralı daima müslümanları sınaî , ticarî ve mali teşebbüslerde yer almaya teşvik etmiştir. Gaspıralı'ya göre , köklü bir şekilde ıslah edildikleri takdirde millî ekonomiye sağlam bir temel teşkil edebilecek olan esnaf , zanaatkar ve tüccarlar, kendilerini yeni teknolojik ve iktisadî usûl ve imkânlarla teçhiz etmeli ve kitle üretimi yapan fabrikalarla rekabet edebilmek için çağdaş tarzda çabalarını birleştirmeliydiler. Bu amaçla Gaspıralı, geniş çaplı meslekî eğitim fikirlerini desteklemiştir⁵⁵.

Mahmud Esad Efendi İsmail Gaspıralı hakkında şunları söylemektedir: *"Bu zatın Kırım'da meydana getirdiği kültürel ve edebî hareket Türklüğün tarihinde mühim bir mevki tutacaktır. İsmail Gaspıralı Bey otuz seneyi aşkın bir zamandan beri milletin maddî ve manevî bakımından ilerlemesi için hayatını vakfetmiştir. Çok zor şartlar içinde bulunmasına rağmen mühim semereler elde etmiştir. Namı ebediyen muhterem görülecektir."*

Mahmud Esad Efendi, Yalta'da da Mekteb-i Hukuk mezunu Mehmed Efendi isminde bir zatın göç hareketine karşı mücadeleye giriştiğini, Kırım'ın müslüman ahalisine arazilerini satmamaları konusunda telkinde bulunduğunu, banka ve şirket kurmak gibi iktisadî teşebbüslerle de ahalinin iktisadî seviyesini yükseltmeye çalıştığını belirtmiştir. Ancak Mahmud Esad Efendi bu çabaları yeterli bulmamış ve Kırım'ın geleceğinin tehlikede olduğu kanaatine varmıştır⁵⁶.

1. İdil - Ural Boyu

Mahmud Esad Efendi İdi-Ural boyundaki seyahati sırasında Rusya Türkleri'nin sosyal ve iktisadî sahalardaki faaliyetlerinden etkilenmiş ve İdil-Ural Türklüğünün genel durumu hakkında kendi izlenimleri dışında da bilgiler edinmek istemiştir. Bu amaçla görüştüğü basın mensuplarına sorular yöneltmekten kendi alamamıştır. Onun bu konudaki sorularına karşılık Zekeriya Sadreddinev şu bilgileri vermektedir :

53. Bedri Kemal, "Rusya'da Ehl-i İslam", *Sabah Gazetesi*, 15 Eylül 1913 , No:8619, s.3

54. Fatih Emirhan, "Mahmud Esad Efendi Bilen Konya Sayfiyesinde Musahabe", *Konya Gazetesi*, 5 Ağustos 1913, No:188, s.2

55. Kırımlı, a.g.e. , s.52

56. Bedri Kemal, "Rusya'da Ehl-i İslam" , *Sabah Gazetesi*, 15 Eylül 1913 , No:8619, s.3

"Bizim buradaki müslümanlar arasında okumaya heves bir hayli arttı. Okumanın gereğini müslümanlar çok iyi anladılar. Böylelikle her şehir ve köyde erkek ve kızlar için usul-i cedit millî mekteplerimiz yıldan yıla artmaktadır. İmam ve müderrisler yetiştirmek için inşa edilen medreselerden Kazan, Orenburg, Ufa gibi İslam merkezi olan şehirlerimizin her birinde birkaç tane vardır. Buralarda eğitim işleri zamanın gereklerine göre düzenlenmiştir. Ancak bu konuda ehil olanlar ıslah çarelerinin düşünmekte ve millî gazetelerimiz de bunun için gayret etmektedir. Az da olsa gün geçtikçe, yavaş yavaş bu konuda ilerlemeler kaydedilmektedir.

Rus dil ve edebiyatına aşina olmak ve hükümetimizin yüksek öğretim kurumlarında yüksek tahsil yapmanın gerekliliği halkımız arasında yayılıp yerleşince bu yola da atıldılar.

Hükümetimizin ilk ve orta dereceli mekteplerinde okuyan müslüman çocuklardan bahsetmeye gerek yok. Kız ve erkek orta okullarında ve diğer zanaat ve ticaret okullarında okuyan kız ve erkek öğrencilerin sayısı Kazan'da birkaç yüze erişti. Üniversitelerin tıp, edebiyat, hukuk gibi türlü şubelerinden mezun ve mezunelerimiz vardır. Üniversitelerde ve hükümet mekteplerinde okuyan öğrencilerimizin sayısı yıldan yıla artmaktadır.

Bu gençlerimizin tahsilden maksatlarının uzmanlaştıkları bilim dalı sayesinde sadece geçimlerini temin etmek değil, millî menfaatlere hizmet etmek olduğunu büyük şükran ve iftihar ile söyleyebiliriz.

Fitrat olarak tüccar yaratılan tüccar sınıfımızın kendi işlerindeki gayretleri tebrike şayandır. Büyük ticaret okullarında ticaret teorilerini ve onlarla ilgili ilimleri tahsil etmedikleri halde, ticaret müteahhassları ile rekabet edecek derecededirler. Şimdilerde başladığı gibi ticaret okullarında okumaya başlarsa çok kısa bir sürede memleketimizin iktisadi işlerinde önemli bir yer tutacaklarında şüphe yoktur. Bu tüccar Tatar oğullarının dinî ve millî gayretleri fevkaladedir. Bizim Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi'ne bağlı altı bin mahalle vardır. Bu mahallelerin mescit, medrese ve mektepleri onların paraları ile meydana gelmiş ve onların destekleri ile faaliyetlerine devam etmektedir. Aynı şekilde bu mescitlerin imamları, medreselerin müderrisleri ve mekteplerin muallimleri bay ismi ile anılan tüccarlarımızın⁵⁷ paraları ile geçinirler.

Müslümanlar'ın yaşadığı şehirlerde hayır cemiyetlerinin kurulması ve ona bağlı, Kazan'da olduğu gibi, erkek ve kız mektepleri ve doğum haneler gibi müesseselerin idare ve faaliyetleri zenginlerimizin himayesindedir⁵⁸.

Mahmud Esad Efendi memnuniyetle karşıladığı gelişmelerde en önemli paya Kazan Tatarları'nın sahip olduğunu görmüştür. "Gerek Ufa, Orenburg ve gerekse diğer başka şehirlerde tüccar ve aydınlar Kazanlıdır. Bu sebeple Kazan, müslümanların eğitim merkezi, halkı da eğitim ve hayır işlerinin önderleridir demek yerinde olur⁵⁹." ifadeleriyle

57. Rusya Türkleri'nin sosyal ihtiyaçlarına karşılanması için büyük harcamalar yapan tüccar ailelerinden olan Hüseyinovlar, Kerimovlar, Akçurinler hakkında şu eserlere bakılabilir: Rızaeddin Fahreddin, Ahmed Bay, Orenburg, 1911; Burhan Şeref, *Gani Bay*, Orenburg, 1913; H.H.Hasanov, *Formirovanie Tatarskoy Burjuaznoy Natsii*, Kazan-1977; Liron Hamidullin, Raif Merdanov, Ramil Minnullin, Birtugan Remiyevler, Kazan, 2002, Nail Tairov, Akçurini, Kazan, 2002

58. Zekeriya Sadreddinev, "Mahmud Esad Efendi ile Refakatim Hatırası", *Koyaş Gazetesi*, No:194, 14 Ağustos 1913, s.2

59. Zekeriya Sadreddinev, "Mahmud Esad Efendi ile Refakatim Hatırası", *Koyaş Gazetesi*, No:194, 14

bu durumu ortaya koymuş; bu yönleriyle Kazan'ın İslam âleminin en ileri kültür ve medeniyet merkezlerinden biri olduğunu ve Kazan'ın öneminin Osmanlı toplumu tarafından layıkıyla anlaşılamadığını⁶⁰ belirtmiştir.

2. Finlandiya

Mahmud Esad Efendi'nin Rusya'dan sonraki durağı Finlandiya olmuştur. Finlandiya, özerk bir yapıda olması dolayısıyla bu dönemde Rusya Türkleri'nin özellikle Kazan Tatarlarının sosyal ve siyasi faaliyetlerini daha rahat yürütebildikleri bir bölgeydi. Mahmud Esad Efendi de burada yaşayan Rusya Türkleri'nin vaziyetlerini yakından görmek üzere Finlandiya'yı ziyaret etmiştir⁶¹. Mahmud Esad Efendi'nin seyahati sırasında en olumlu izlenimleri edindiği yerlerden biri de Finlandiya bölgesidir. Mahmud Esad Efendi, Finlandiya izlenimlerini şöyle anlatmaktadır: *"Finlandiya'da tesadüfettiğim müslümanların durumu bende memnuniyet hisleri uyandırdı. Buradaki müslümanlar başta manifaturacılık olmak üzere bir çok farklı malların ticaretiyle meşguldürler. Gittikleri yerlerde cemaat teşkil ediyorlar. Mescitleri ve imamaları var, son derece medenî bir hayat yaşıyorlar. Finlandiya, Rusya'dan daha hürriyetperver bir idareye sahip olduğundan burada yaşamaktan memnunnlar. Ayrıca Finlandiyalılarla bir mühim bir ırkı bağ da var. Yerli ahali bu bağa önem vermekte ve Türklere karşı olan dostane duygularını hissettirmektedirler. Bu muhitteki Türklerin ekonomik durumu takdire değer bir seviyededir. İçlerinde zenginleri de var. Ezcümle bundan otuz iki sene evvel yalnız elli kopek sahip olarak buraya gelmiş bir muhterem müslümanla konuştum, şimdi yüz binlerce liraya maliktir. Benim zannıma göre Finlandiya'daki Türk kolonisi gittikçe önem kazanacaktır"*⁶².

D. MAHMUD ESAD EFENDİ'NİN TÜRK DÜNYASININ SİYASİ VE SOSYAL MESELELERİ HAKKINDAKİ DEĞERLENDİRMELERİ

Mahmud Esad Efendi'nin seyahati esnasında gazetecilerle ve Rusya Türkleri'nin aydınlarıyla yaptığı görüşmelerde Osmanlı Devleti'nin karşı karşıya bulunduğu meseleler, Osmanlı Devleti'nin dış siyasetiyle ilgili konular, Türk dünyasındaki yenileşme hareketleri, dinî meseleler gündeme gelmiştir. Mahmud Esad Efendi'nin bu konularda verdiği bilgiler ve ileri sürdüğü görüşler Vakıf, Yıldız, Koyaş, Tercüman gibi Rusya Türkleri'nin yayınladığı gazetelerin yanı sıra, Mir İslama⁶³, Gazeta Rossii gibi Rus yayın organlarında ve Sabah, Tercüman-ı Hakikat, İkdâm, Türk Yurdu gibi Osmanlı basınının önemli yayın organlarında geniş yer bulmuştur.

Ağustos 1913, s.2, Fatih Emerihan, "Mahmud Esad Efendi Bilen Koyaş Sayfiyesinde Musahabe", *Koyaş Gazetesi*, No:188, 5 Ağustos 1913, s.2

60. Bedri Kemal, "Rusya'da Ehl-i İslam", *Sabah Gazetesi*, 15 Eylül 1913, No: 8619, s.3

61. Kerim Said, "Mahmud Esad Efendi, Petersburg'ta Bulunması Münasebetiyle", *Koyaş Gazetesi*, 25 Ağustos 1913, No:199, s.2

62. Bedri Kemal, "Rusya'da Ehl-i İslam", *Sabah Gazetesi*, 15 Eylül 1913, No: 8619, s.3

63. Mir İslama(İslam Dünyası), adlı dergi Rusya'da İslam Araştırmaları sahasında yayınlanan ilk dergidir. Rusya İmparatorluk Doğu Araştırmaları Topluluğunun yayın organıdır. 1912-1914 yılları arasında Petersburg'ta çıkan bu derginin redaktörlüğünü V.Barthold ve D.Pozdneyev birlikte yürütmüşlerdir. M.H.Hasanov, *Tatarskiy Entsiklopedicheskiy Slovar*, Kazan, 1999, s.364

1. Osmanlı Devleti ile İlgili Meseleler

a. Balkan Savaşı

Mahmud Esad Efendi'nin Rusya seyahati Balkan Savaşları'nın yol açtığı problemlerin henüz tam olarak çözülemediği bir dönemde gerçekleşmiştir⁶⁴. Balkan Savaşları Tatar Basını tarafından da çok yakından takip edilmiştir. Hatta Fatih Kerimi Vakit gazetesi adına Balkan Savaşları ile ilgili gelişmeleri takip etmek üzere İstanbul'a gelmiştir⁶⁵. Tatar Gazetelerinin böylesine yakından takip ettikleri Balkan Savaşları ve bununla ilgili diğer meseleler Mahmud Esad Efendi ile yapılan röportajlarda da gündeme gelmiştir⁶⁶.

Bu röportajlarda Mahmud Esad Efendi'ye özellikle Edirne ve Trakya'nın akıbeti ile ilgili sorular yöneltilmiştir. Mahmud Esad Efendi bu meselelerde Osmanlı Devleti'nin geri adım atmamakta kararlılığını yansıtan şu açıklamada bulunmuştur: *"Edirne ve Trakya'nın ahalisi Türk'tür bu sebeple söz konusu yerler mutlaka bizde kalmalıdır. Bizim ordumuzu oradan notalar, tehditlerle değil güç ve kuvvetle çıkarabilirlerse çıkarırlar"*⁶⁷.

Mahmud Esad Efendi, soruları cevaplandırırken savaşın sona ermesinden sonra Balkan Devletleriyle girişilecek münasebetler konusuna da değinmiştir: *"Balkanlar'da karışıklıklar tamamen bittikten sonra Türkiye'nin Yunanistan ile ittifaka girme ihtimali çok kuvvetlidir. İki taraf da bunu istemektedir çünkü menfaatleri müşterektir."*

*Diğer bir sınırdaşımız Bulgarlarla ittifak ise mümkün değildir. Çünkü onlar savaş sırasında Balkanlar'da yaşayan Türk ahalیه ağır işkenceler yaptılar. Bu savaşta beş yüz bin Türk'ün ölümüne neden oldular"*⁶⁸.

Mahmud Esad Efendi'nin Bulgarlar'ın yaptıkları katliamlara Osmanlı Devleti'nin ne karşılık verdiği sorusuna verdiği cevap da Avrupa Devletleri'nin Balkan Savaşları sırasında yürüttükleri politikalara bir sitem içermektedir: *"Türkler Edirne ve Trakya'ya girince bu zulümlerin öcünü almaya yönelmediler. Çünkü bizim tabiatımızda zulmetmek yoktur. Şeriat-i İslamiye de bundan men etmektedir. Eğer Türkler tarafından bir hristiyanın burnu kanatılsaydı bütün hristiyan alemi ayağa kalkardı. Ancak bu konu da bir ses yok"*⁶⁹.

Mahmud Esad Efendi, Balkan Savaşları sırasında Osmanlı Devletindeki azınlıkların takındıkları tavır konusundaki sorular üzerine de şu değerlendirmeyi yapmıştır :

64. Balkan Savaşları sonunda Bulgaristan, Yunanistan ve Sırbistan'la ayrı ayrı barış antlaşmaları imzalanmıştır. Sırbistan'la 14 Mart 1914 tarihinde yapılan İstanbul Antlaşması ile savaş resmen sona ermiştir. Geniş bilgi için Bkz. Richard C. Hall, *Balkan Savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşının Provası*, Çev: M. Tanju Akad, İstanbul, 2000

65. Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, Yay. Haz: Fazıl Gökçek, İstanbul, 2001, s. XII

66. Zekeriya Sadreddinev, "Mahmud Esad Efendi Hazretleri ile Refakatim Hatırası", *Kocayaz Gazetesi*, No:190, 7 Ağustos 1913, s.2; Fatih Kerimi, "Mahmud Esad Efendi Orenbug'ta-III", *Vakit Gazetesi*, No:1265, 2 Ağustos 1913, s.2; G. Battal, "Mahmud Esad Efendi Yanında", *Yıldız Gazetesi*, No:1018, 6 Ağustos 1913, s.3

67. G. Battal, "Mahmud Esad Efendi Yanında", *Yıldız Gazetesi*, No:1018, s.3

68. Zekeriya Sadreddinev, "Mahmud Esad Efendi Hazretleri ile Refakatim Hatırası", *Kocayaz Gazetesi*, No:190, 7 Ağustos 1913, s.2,

69. Zekeriya Sadreddinev, "Mahmud Esad Efendi Hazretleri ile Refakatim Hatırası", *Kocayaz Gazetesi*, No:190, 7 Ağustos 1913, s.2,

"Başlangıçta dışa vurmasalar da Rumlar Türkler'in yenilgisi karşısında sevindiler. Ancak hükümete karşı bir harekette bulunmadılar. Bulgarlar Edirne, Kırkkilise, Dedeağaç ve diğer ele geçirdikleri şehirlerde Rumları katletmeye başlayınca, Rumlar da işin iç yüzünü gördüler ve Türkiye tarafına meyledip Bulgarlar'a cephe almaya başladılar. Ermeniler, devlete sadık kaldılar. Asker olanları sadakatle Türk askerleri ile birlikte savaştılar. Yahudiler ise Balkanlılar'ın galibiyetini kıskandılar. Çünkü onlar Osmanlı hükümetindeki huzuru hiçbir devlette göremeyeceklerini biliyorlar⁷⁰."

b. Araplar

Mahmud Esad Efendi, Tatar gazetelerinde yayınlanan röportajlarında Osmanlı siyasetinin önemli meselelerinden biri olan Araplar ile ilgili de kendisine sorulan sorular çerçevesinde birtakım açıklamalar yapmıştır. Bu konuyla ilgili özellikle Fatih Kerimî'nin yaklaşımı oldukça ilginçtir. Kerimî, Mahmud Esad Efendi ile yaptığı röportajda bu konuya değinerek şunları ifade etmiştir: *"Şu Araplar ile Ermeniler'i tamamıyla ayırıp onlara otonomi verseniz, Türkiye'yi bu ağır yükün altından kurtarıp bütün gücünüzü Türkler'in terakkisine sarf etseniz, kendinizi Osmanlı değil, Türk Milleti, Türk Hükümeti diyerek adlandırırsanız, meclis-i mebusanınızı halis Türklerden teşkil etseniz nasıl olur? Onların korunması yolunda Türklük menfaati feda edildi. Türk milleti kurban gitti. Böyle giderse bir gün Araplar bütün hükümet ve nüfuzu kendi ellerine alıp Türkler ve Türkiye'yi tamamıyla yutarlar. Türkler'i bundan kurtarmak gerekmez mi?"*⁷¹ Fatih Kerimî'nin bu sözlerle ifade ettiği düşüncelerine karşılık, Mahmud Esad Efendi Osmanlı Devleti'nin Araplar'a yönelik politikasını belirleyen unsurları izaha yöneltmiştir. O, bunları söylemenin kolay olduğunu ancak uygulama imkânının olmadığını, Araplar'ın kendi başlarına yaşayamayacaklarının malum olduğunu, bu durumda onları tehlikeye atmanın İslam nokta-yı nazarından da caiz olmadığını ifade etmiştir⁷².

c. Büyük Devletlerle Münasebetler

Mahmud Esad Efendi, büyük devletlerle ilgili münasebetler konusunda da Tatar basınına açıklamalarda bulunmuştur. Onun bu konudaki açıklamaları kendisinin bu sırada Defter-i Hakani Nazırlığı gibi üst düzey bir görevde bulunması dolayısıyla bir dereceye kadar Osmanlı Devleti'ndeki resmî çevrelerin görüşlerini yansıtmaları açısından önemlidir.

Mahmud Esad Efendi bu konudaki görüşlerini bir sohbet havası içerisinde açıklamıştır: *"İngiltere'nin önceki dönemlerde Türkiye'ye çok faydası olmuştur. Şimdilerde ise düşmanlığa başladı. Eğer Hindistan Müslümanlarından çekinmeseydi İngiltere Türkiye'ye her yönüyle düşmanlık etmeye hazırdır."*

70. Zekeriya Sadreddinev, "Mahmud Esad Efendi Hazretleri ile Refakatim Hatırası", *Koyaş Gazetesi*, No:197, 18 Ağustos 1913, s.2

71. Fatih Kerimî, "Mahmud Esad Efendi Orenburg'da-IV", *Vakit Gazetesi*, No: 1266, 3 Ağustos 1913, s.2

72. Fatih Kerimî, "Mahmud Esad Efendi Orenburg'da-IV", *Vakit Gazetesi*, No: 1266, 3 Ağustos 1913, s.2

Fransa ise başlangıçta Bulgaristan'a çok yardım etti. Türkler Rumeli'den çıkınca onun da derdi bitti. Şu anda düşman bir tavrı yok.

Almanya her ne kadar dost görünse de bu hakiki bir dostluk değildir. Balkan Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne silah sattı. Ancak bu silah satışını Türkler'in galibiyeti için değil Bulgarlar'ın zayıflaması için yaptı."

Mahmud Esad Efendi siyasi atmosfer hakkında bu bilgileri verdikten sonra mevcut siyasi dengelere bakıldığında gelecek birkaç yıl içinde büyük savaşların çıkmasının ihtimal dışı olduğunu ifade etmiştir⁷³.

Mahmud Esad Efendi, Rusya ile Türkiye ilişkileri hakkında da değerlendirmeler yapmıştır: *"Ne yazık ki Ruslar bizi sevmiyorlar. Aynı şekilde Türkler de Ruslar'ı sevmiyorlar. Çünkü asırlardan beri Ruslar bizim aleyhimize çalıştılar. Birçok defa bizimle savaştılar. Son savaşlarda da, hatta kendilerini ilgilendirmeyen Trablusgarp Savaşı vaktinde de bizim aleyhimize tavır alıp düşmanlarımıza maddi ve manevi yardımlarda bulundular. Rus basını da daima bize karşı düşmanca bir havayla yayın yapıyor. Bu sebeple bu iki millet arasında dostluk yerleşmemektedir. Hâlbuki gerek Rusya'nın gerekse Türkiye'nin menfaatleri mutlaka bu iki milletin dostluğunu dilemektedir. Eğer bu iki millet kendi aralarında anlaşır, iş ve siyasetlerini her ikisinin de menfaatlerine uygun hale getirmek isterlerse, bu hem çok kolay ve hem de çok faydalı bir iş olacaktır. Ruslar ve Türkler arasında tabiat, ahlak vs. yönlerden birçok yakınlık vardır. Rusya'nın ticaret ve zanaat işleri için de bizim Anadolu geniş bir sahadır. Son zamanlarda Türkler arasında Rusya ve Ruslar ile yakınlaşmaya hizmet fikri yayılmaktadır. Eski hesapları unutmak gerektiğini ikrar edenlerin sayısı gün geçtikçe artmaktadır"⁷⁴. Balkan meselesinin halledilmesinden sonra Rusya ile Türkiye arasında kavgaya yer kalmadı. Edirne ve Ermenistan meselesinde ihtilaf çıkmazsa Rusya ile Türkiye arasında yakın zamanda iyi münasebetler kurulmaya başlanır"⁷⁵.*

Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin dostane bir şekle bürünmesini Rusya Türkleri de arzulamaktadır. Mahmud Esad Efendi bu hususu dile getirerek şunları söylemiştir: *"Rusya'daki İslam ahalisi Devlet-i Aliye'yi ve Osmanlılık alemini fevkalade sever ve bizimle de mümkün olduğu kadar sıkı sosyal ve kültürel bağlar kurmak ister. Din, ırk, lisan bağları göz önüne alındığında bu arzu gayet tabiidir. Tebaası oldukları Rusya Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki münasebetler ne kadar samimi olursa, kendileriyle Türkiye arasındaki münasebetin o nispetle serbest bir şekilde gelişeceğini düşünüyorlar"⁷⁶.*

İran ile münasebetler de Rusya Türkleri'nin basın organlarının temsilcileriyle yaptığı görüşmelerde Mahmud Esad Efendi'ye sorulan sorulardan biridir. Mahmud Esad Efendi mezhep farklılığının yani İran'ın Şii Osmanlı Devleti'nin ise Sünni olmasının ilişkilerin gelişmesine imkân vermediğini, üst tabaka arasında artık bunun çok önemli olmadığını, ancak halkın bu mezhep farklılığı konusunda hala çok katı bir tutum içinde olması sebebiyle İran ile ilişkilerde iyileşme olmadığını ifade etmiştir⁷⁷.

73. G. Battal, "Mahmud Esad Efendi ile Sohbet", *Yıldız Gazetesi*, No: 1021, 13 ağustos 1913, s.3

74. Kerimi, "Mahmud Esad Efendi Orenburg'ta-IV, *Vakit Gazetesi*, No: 1266, 3 Ağustos 1913, s.2, "Mahmud Esad Efendi", *Sabah Gazetesi*, 31 Ağustos 1913, s.3

75. G. Battal, "Mahmud Esad Efendi ile Sohbet", *Yıldız Gazetesi*, No: 1021, 13 Ağustos 1913, s.3

76. Bedri Kemal, "Rusya'da Ehl-i İslam", *Sabah Gazetesi*, 15 Eylül 1913, No:8619, s.2

77. G. Battal, "Mahmud Esad Efendi ile Sohbet", *Yıldız Gazetesi*, No:1021, 13 Ağustos 1913, s.3

c. Laiklik

Mahmud Esad Efendi, Osmanlı Devleti'nin hukuki yapısıyla ilgili olarak ilginç sorularla karşılaşmıştır: Örneğin, *"Türkiye hala eskisi gibi din ile devlet işlerini birlikte yürütüyor mu, yoksa Avrupa'daki gibi din ile devlet işlerini ayırmak gerekecek mi, bu konuda fikriniz nedir?"* sorusuna karşılık Mahmud Esad Efendi: *"Halihazırda bizde din ve devlet işlerini birbirinden ayırmak münasip değildir. Şu anda Türkiye İslâm hükümeti vasfını devam ettirmelidir. Bizim iç idaremiiz bakımından da bunun büyük önemi vardır"*⁷⁸. diyerek Osmanlı Devleti'nin hukûkî bakımdan mevcut yapısını devam ettirmesinin devlet bütünlüğünün korunması açısından çok önemli olduğunu vurgulamıştır.

2. Dinî Meseleler

Mahmud Esad Efendi dinî ilimler de tahsil etmiş bir zat olduğundan o dönemde Türk ve İslam âleminin içinde bulunduğu dinî problemlerle ilgili olarak da fikirlerine müracaat edilmiştir. Bu sahada en çok gündeme gelen konuların başında dinî ıslah meselesi gelmektedir. Bunun yanı sıra o, Kuran'ın tercüme edilmesi, miras, kadın hakları, uzun günlerde oruç meselesi, faiz vs. gibi konuların şerî bakımdan değerlendirmesini yapmıştır.

a. Dinî İslah Meselesi

Mahmud Esad Efendi, şeriâtın ahkâm yönünü ıslah etmenin önemli olduğunu, bunları çağın gereklerine cevap verir hale getirmek gerektiğini, bu amaçla Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyenin hazırlandığını, ancak bunun sigorta, banka, faiz gibi konulara bir açıklama getirmediği için yetersiz olduğunu ifade etmiştir⁷⁹. Dinî ıslah konusunda yazdığı eserlerle ön plana çıkan Musa Carullah Bigiyev'le ilgili olarak da, onun eserlerinde itikadî meseleler üzerinde durulduğunu, bunun hükümeti ve dünya görüşünü düzeltme konusunda faydasız olduğunu söylemiştir⁸⁰. Mahmud Esad Efendi buna örnek olarak uzun günlerde oruç meselesindeki tartışmalara değinmiştir: *"Musa Carullah Bigiyev, gündüzlerin uzun sürdüğü bölgelerde gündüz vakitlerinin daha kısa olduğu bölgelerdeki vakti tespit ederek oruç tutmanın mümkün olduğunu söylüyor. Ben buna da muhalif değilim. Bu şeriâtın dışında değildir. Şeriatta bunun örneği de vardır. Mesela yatsı vakti girmeyen yerlerde saat ile takdir edilip yatsı kılınır. Fakat bunda halkı birleştirmek mümkün değildir. Halk arasında ihtilaf doğar"*⁸¹.

Mahmud Esad Efendi dinin ıslahı meselesinin yanlış anlaşılması için de şu açıklamayı yapmaktadır: *"Dini ıslah etmeye dini değiştirme olarak bakanlar yanılıyor. Dinin ıslahı dinin ahkâm ve muamelatını zamanın ihtiyaçlarına göre tatbik edip, faydalanabilmekten ibarettir. Bu hikmet-i ilahinin de bir gereğidir. Cenab-ı hak dini insanlığın saadeti için verdi. Eğer insanlar din sayesinde mesut olamazlarsa o dinin ne kutsiyeti kalır. Rızaeddin Fahreddin'in bu konudaki görüşlerine de katılıyoruz. Dinin canlı kalması ve tâbilerini de canlı tutması için her zaman akıl ve fikirle birlikte hareket*

78. G.Battal, "Mahmud Esad Efendi Yanında", *Yıldız Gazetesi*, No:1018, 6 Ağustos 1913, s. 3

79. Zekeriya Sadreddinev, "Mahmud Esad Efendi ile Refakatim Hatırası", *Koyaş Gazetesi*, No:197, 18 Ağustos 1913, s.2

80. G.Battal, "Mahmud Esad Efendi Yanında", *Yıldız Gazetesi*, No:1018, 6 Ağustos 1913, s.3

81. Zekeriya Sadreddinev, "Mahmud Esad Efendi ile Refakatim Hatırası", *Koyaş Gazetesi*, No: 190, 7 Ağustos 1913, s.2, "Mahmud Esad Efendi'nin Seyahati", *Tercüman Gazetesi*, 15 Ağustos 1913, Sayı:182, s.3

etmek gerekir. Lakin biz tedricî taraftarıyız. Halka birden bire bunları anlatmak zor. Halkı gereksiz endişelere sevk etmek doğru değildir. Her şeyin tedricen tekâmüle varanı iyidir⁸²”.

b. Kadın Hakları

Mahmud Esad Efendi, kadınların sosyal hayattaki konumları hakkında da şunları ifade etmektedir: “ müslüman kadınlar da diğer milletlerin kadınları gibi hayat ve maişette eşlerine, aileye yardımcı olmalıdırlar. Bunun için onların da ilim ve irfan sahibi olması gereklidir. Buna Şeriat-i İslâmiye de asla mâni değildir. İslam dininin kadınlara verdiği hak ve hürriyet o kadar geniştir ki bu derecedeki haklara şu andaki Avrupa kadınları bile sahip değildir.”

Mahmud Esad Efendi bu açıklamalarını destekler nitelikte bir örnek olmak üzere Türkiye’de müslüman kadınların şehirlerde serbestçe gezdiklerinden, erkeklerle birlikte çalıştıklarından bahsetmiş; tedricen ve değişen hayat şartlarına bağlı olarak müslüman kadınların sosyal hayatta daha önemli yer tutacağına olan inancını da açıkça belirtmiştir⁸³.

Mahmud Esad Efendi’nin bu açıklamaları sırasında söz müslüman toplumlarda kadınlarla ilgili olan yanlış değerlendirmelere gelmiştir. O dönemde kadınlar ile ilgili toplumda var olan kanaatlerini gözler önüne seren bir örnek olarak şair Abdullah Tukay’ın cenaze töreni sırasında yaşanan bir olay kendisine nakledilmiştir: “ *Abdullah Tukay vefat edince kadınlar onun cenaze törenine katıldılar. Onun kabrinin üzerine çiçekler bıraktılar. Bundan dolayı Kazan uleması arasında bir mesele çıktı. Kadınların cenaze törenine katılmaları şer’an caiz değildir deyip fetva vermek istediler.*”

Mahmud Esad Efendi cevap olarak: “*Bunun şer’an yasak olduğuna dair hiçbir fetva yoktur. Delil bulamazlar. Şeran yasak olmayınca da caiz demektir. Ayrıca halk nazarında muteber bir zata saygı gösterme hakkı yalnız erkeklere tahsis edilip kadınlara yasaklanırsa haksızlık olur. Fakat yasak diyenlerin delillerini meydana koymaları gerekir. Uhud Savaşında Hazreti Hamza şehit olunca, Resulullah kadınlara şehidin evine gidip taziye de bulunmalarını buyurdu. İşte bu bizim fikrimizi takviye için kafi bir olaydır.*”⁸⁴ şeklinde bir değerlendirme yapmıştır.

c. Banka ve Faiz

Bu dönemde İslam dünyasında tartışılan bir diğer önemli konu ise banka, sigorta, faiz gibi mâlî problemlerdi. Mahmud Esad Efendi banka ve benzeri kredi kuruluşlarının müslümanlar tarafından da kurulmasına ve işletilmesine taraftardır. O, İslam’ın banka kurmayı ve belli bir yüzde ile para vermeyi tümüyle yasaklamadığı görüşündedir. Bu sebeple de Rusya Türklerine, düşük bir yüzdeyle ve kolaylıkla kredi bulabilmeleri için, bankacılık ve kredi işlerine girmelerini tavsiye etmektedir. Ona göre bu sahada kaydedilecek ilerlemeler Rusya Türkleri’nin ekonomik gelişmesinde birinci dereceden rol oynayacaktır.

82. Fatih Kerimi, “Mahmud Esad Efendi Orenburg’ta-III”, *Vakit Gazetesi*, No:1265, 2 Ağustos 1913, s.2

83. Fatih Kerimi, “Mahmud Esad Efendi Orenburg’ta-III”, *Vakit Gazetesi*, No:1265, 2 Ağustos 1913, s.2

84. Kerim Said, “Mahmud Esad Efendi, Petersburg’ta Bulunması Münasebetiyle”, *Koyuş Gazetesi*, 25 Ağustos 1913, No:199, s.2

Mahmud Esad Efendi, Kuran'ın para hizmeti için ücret alınmasını yasakladığını ifade etmekle birlikte Hz. Muhammed zamanında ticaretin mal değiş tokuşu şeklinde yapıldığını bu nedenle krediye gerek kalmadığını zamanımızda ise kredi olmaksızın ticari faaliyetlerin gerçekleşmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Bu durumda Hazreti Muhammed'in de bizzat iştirak ettiği ve müslümanlara tavsiye ettiği ticari faaliyetlerin devam ettirilebilmesi için kredinin gerekli olduğunu kabul etmenin zorunlu olduğu hükmüne varmıştır⁸⁵.

3. Cedit-Kadim Çekişmesi

Rusya Türkleri arasında 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlayan yenileşme gayretleri ceditçilik adını almıştır. Bu hareketin karşında yer alan muhafazakar akım ise kadimcilik terimiyle ifade edilmiştir. Kırım ve Kazan Tatarları ceditçilik hareketinin öncüleriydiler. Ceditçilik her şeyden önce Rusya müslümanlarının Rusya Çarlığı içinde bir statü edinebilmeleri için kendi kimliklerinin ve güçlerinin bilincine varmalarını amaçlayan kültürel bir hareketti. Ceditçiliğin ekseni basın ve okullar idi⁸⁶. Nitekim, Ceditçiler ve kadimciler arasındaki çekişmelerin en yoğun olduğu saha da eğitim kurumları olmuştur. Yeni bir tarzda eğitim veren mektepleri ve müfredatına dini bilimlerin yanı sıra pozitif bilimleri ve Rusça derslerini de eklemiş olan medreseleri ile gittikçe artan bir ilgi ile karşılanan cedit okullarına karşı, kadimciler eski tarzda eğitim veren mektep ve medreseleri aynen muhafaza etmek için uğraş vermişlerdir. Cedit-kadim çekişmesinin en çok yaşandığı sahalardan biri de basın olmuştur. Ceditçilik yanlısı basın organları ile kadimcilik yanlısı basın organları arasındaki tartışmalar, Çarlık döneminin sonuna kadar sürüp gitmiştir. Mahmud Esad Efendi de çeşitli vesilelerle bu konuda fikirlerini beyan etmiştir. Kendisi bu konudaki en geniş değerlendirmeyi Mir İslama dergisine yapmıştır.

Mahmud Esad Efendi kendisine yöneltilen: *"Muhafazakarlığı yani Kadimciliği Rusya'da Din ve Maişet"*⁸⁷ Dergisi savunmaktadır. Bu dergi müslümanların başlarına gelen musibetlerin hepsinin müslümanların dinin gereklerini yerine getirmemelerinden; oruç, namaz, hac gibi islamin şartlarına itibar etmemelerinden, kadınlarını örtüden çıkarıp örf ve adetleri bozmalarından kaynaklandığını savunmaktadır. İkinci akımın yani terakki akımının öncüsü ise Musa Carullah Bigiyev'dir. O, müslümanların şu an içinde bulundukları kötü durumun sebebi olarak Kuran'ın müslümanlar tarafından yanlış yorumlanmasını göstermektedir. Bigiyev daha önce kapanmış olan içtihat kapılarının yeniden açılması, Kuran'ı vasıtasız, doğrudan doğruya yorumlamak gerektiğini savunmaktadır. Bu iki akım ve onların mücadelesi esnasında ortaya çıkan meseleler hakkında sizin fikriniz nedir?" şeklinde iki akım arasındaki düşünce farkını özet bir şekilde ortaya koyan bu soruya karşılık olarak şu değerlendirmeleri yapmıştır: *"Bence müslümanların geri kalmalarının sebebini dine itibar etmemekte görmekte "Din*

85. "Musulmanskiy Mir", *Gazeta Rossii*, 17 Eylül 1917, No: 2384, s.2

86. Olivier Roy, *Yeni Orta Asya*, Çev: Mehmet Morali, İstanbul-2000, s.70

87. Din ve Maişet, Orenburg'ta basılan, 1906-1918 yılları arasında haftalık olarak yayınlanan Tatarca dergidir. 12 yıl süren yayın hayatı boyunca 555 sayısı çıkan derginin ilk sayısında yayın politikası şu şekilde ilan edilmiştir: "Dergiyi yayınlamaktan maksadımız milletimiz arasında artan itikat ve ahlak bozukluklarına, edepsizliklere karşı elimizden geldiği kadar çare bulmaya çalışmak, bu konular hakkında Hanefi Mezhebinin itikat, ahlak ve fıkıh kitaplarını inceleyip, halkımızı bu bilgilerle aydınlatmaktır. Dergimiz halkın anlayabileceği, sade bir dille yayın yapacaktır." İsmail Remi, Reis Dautov, *Edebi Süzlek*, Kazan-2001, s.85

ve Maişet" haklıdır. Fakat ben sadece bu tespitin doğru olduğunu söylüyorum. Dinin hakikati ibadette, oruçta, hacca gitmekte ve mezheplerde değildir. Dinin emrettiği ibadetleri yerine getirmemek her müslümanın kendi şahsıyla ilgilidir. Bundan bütün olarak İslam'a zarar gelmez. Dinin zaruri olan emirleri çok önemlidir. İslamın esas ibadetlerde değil, belki adalet ve kanuna dayanmasındadır. İşte bu esasların İslam devletlerinin hükümdarları tarafından bozulması müslümanların geri kalmalarına sebep oldu. Siz Resulullah'ın: "Bir saat adaletle idare etmek yetmiş yıl ibadet etmekten daha üstündür." hadisini biliyorsunuzdur.

İslamın zamanın değişmesiyle kanunların değişmesine de müsaade etmesi çok önemlidir. Müslüman hükümdarlar bu esaslar çerçevesinde hareket etseler ve çıkardıkları kanunlarda kendi asırlarının gereklerini göz önünde bulundursalardı, saltanatlarını şimdiye kadar muhafaza ederlerdi. İslam'a ıslahat ve geniş reformlar gerek. Ancak bunlar itikat ve ibadetleri kapsamamalıdır. Kısacası kanunlarla ilgili ıslahat gereklidir.

Biz müslümanlar bazı meselelere lüzumundan fazla önem vermeyi seviyoruz. Mesela müslümanlar içtihat meselesinde çok ses çıkardılar. İctihat kapısının açılmasını talep ettiler. Halbuki bu kapıların kapatıldığı yoktu. "Tefsir kapısı kapalı" cümlesinden kastedilen ona salahiyetli kimsenin olmadığıdır. Fakat bu fikir hatalıdır. İctihadi kanunları zamanın gereklerine göre çıkarmak prensibi kanunların şeriata aykırı olmayacağını göstergesidir. Fakat bizde bunu yanlış anlayanlar içtihat sözüne çok önem veriyorlar. Kendileri içtihat kapıları kapalı olduğu halde ondan istifade ettiklerini biliyorlar. Ben buna açık bir örnek vereyim. Türkiye hükümeti Türkiye'de ceza hukukuyla ilgili olarak Fransız usulüne göre bir kanun çıkarmaya karar vermişti. Bu işe fetva almak için ulema meclisi toplandı. Ulema şeriata böyle bir düzenleme yapma hakkı verdiğini belirten bir fetva verdi. Bu içtihat değil mi?

Başka düzenlemeler yapıldığında da böyle oluyor. Fakat şu var ki; her kanunun şeriata uygun olması için fetva çıkarmak âdet oldu. Şu anda fetva çıkarma meselesi de ehemmiyetini kaybetti. Biz şunu bilelim ki zamana uygun olan her kanun şeriata aykırı değildir⁸⁸."

Mahmud Esad Efendi ilerleme dönemlerinde bu gibi fikir çatışmalarının görülmesinin normal olduğunu Türkiye'nin bu devreyi otuz yıl önce atlattığını ve ilerleyen dönemlerde Rusya Türkleri'nin de bu meseleyi aşacaklarına inandığını ifade etmiştir⁸⁹.

4. Panislamizm

Mahmud Esad Efendi'nin Rusya seyahati esnasında özellikle Rusya müslümanlarıyla olan görüşmelere ağırlık vermesi, Rus basınının ve resmi çevrelerinin dikkatini çekmiştir. Çünkü bu seyahatten yaklaşık bir ay önce Rus basınında Osmanlı Devleti'nde iktidarı elinde bulunduran İttihad ve Terakki Cemiyetinin Rusya Müslümanlarını arasında propaganda yapmak üzere özel görevliler göndereceği şeklinde haberler yayınlanmıştı⁹⁰. Rusya'nın son derece hassas olduğu panislamizm meselesi böylece

88. "Mahmud Esad Efendi v Rossii", *Mir İslama*, 1913, God. II, Tom II, Bıpuck VII, S.Petersburg, s.479-481

89. Kerim Said, "Mahmud Esad Efendi, Petersburg'ta Bulunması Münasebetiyle", *Koyaş Gazetesi*, No: 199, 25 Ağustos 1913, s.2

90. Osmanlı Devleti'nin Rusya Büyükelçiliği bu haberleri tamamıyla asılsız ve mesnetsiz iddialar

yeniden gündeme gelmiş ve Mahmud Esad Efendi'nin bu konuda da görüşlerine müracaat edilmiştir. O bu konudaki fikirlerini Mir İslama dergisinin muhabirinin yönelttiği sorulara cevap olarak şöyle dile getirmiştir: "Öncelikle Panislamizm teriminden kast edilenin ne olduğunu ortaya koymak gerekir. Eğer bu tâbirden bütün dünya müslümanlarının siyasi bakımdan birleşmelerini anlıyorsanız, bu olacak iş değil, hem de çok zararlıdır. Türkiye'de böyle bir Panislamizm düşüncesi yoktur. Osmanlı Türkleri'nin maddî ve manevî menfaatleri, Türkiye'de yaşayan gayrimüslimlere ve Avrupa devletlerine bağlıdır. Bu sebeple bahsedilen şekilde bir Panislamizm bizim için faydalı değildir. Siyasi panislamizme dayanmaktan faydalı neticeler çıkmaz; çıkması da mümkün değildir. Çünkü bunu temin edecek hakikî kuvvet yok. Bunun yerine, Panislamizm taraftarlarının çıkardıkları sağlıksız ve hafif sesler de Hristiyan kavimleri müslümanlar aleyhine harekete geçirir.

Panislamizm fikriyle meşgul olmak müslümanlar için felaketle sonuçlanır; Türkiye müslümanlarına karşı ise çok büyük bir suç sayılır. Eğer Türkiye'nin siyasetçileri Panislamizm ruhunda bütün müslümanların birleşmesi hedefi ardından gidip memleketi yulgunluğa düşürürlerse hiç affedilmeyecek bir suç işlemiş olurlar.

Eğer Panislamizmi bütün müslümanlar arasında ruhani yönden ilgi kurmaya çalışmak olarak anlarsak, o zaman başka. Böyle bir ilgi ve alâkayı kurmaya hiç lüzum yok. Çünkü bu önceden beri var. Bunu hiçbir şekilde ortadan kaldırmak mümkün değildir. Papalık makamı, bütün Katolikleri birleştirdiği gibi, hilafet de bütün dünya müslümanlarını bir manevî aileye topluyor. Papa ile Katolikler arasındaki alâka siyasi olmadığı gibi müslümanların hilafete alakadar olmaları da siyasi yönden değildir. Bu manevî alakanın gerekliliğinde hiç şüphe yok. Bu alâka dinin ve dinî örflerin birliğinden dolayı kendiliğinden çıkıyor⁹¹.

Mahmud Esad Efendi'nin bu açıklamalarına rağmen Mir İslama Dergisi muhabirinin Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi⁹² ve Cemaleddin Efgani'nin faaliyetlerinin siyasi hedefleri olan bir Panislamizmin şeklinin varlığının ispatı anlamına gelebileceği şeklindeki değerlendirmeye karşılık olarak o: "Şehbenderzade öncelikle hissiyatına esir

olduğunu belirterek yalanlamıştır. *Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi*, F. 420, Op.1 , D. 228, L. 109

91. "Mahmud Esad Efendi v Rossii", *Mir İslama*, 1913, God. II, Tom II, Bıpuç VII, S.Peterburg, s.476-477

92. Ahmed Hilmi 1865 yılında şimdi Bulgaristan sınırları içinde kalan Filibe'de doğdu. Babası Şehbender Süleyman Bey'dir. İlk tahsilini Filibe'de yaptıktan sonra İstanbul'a gelerek Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nden mezun oldu. Daha sonra Düyun-ı Umumiye idaresine girerek memuriyet hayatına başladı. Görevli olarak gönderildiği Beyrut'ta Jön Türkler'le ilgi kurdu. Büyük ölçüde onların etkisiyle Mısır'a kaçtı. Burada Terakki-i Osmani Cemiyetine girdi. 1901'de İstanbul'a döndüyse de siyasi suçlu olarak yakalanıp Fizan'a sürüldü. Fizan'da iken tasavvufa meylederek Arusi tarikatına girdi. II. Meşrutiyetin ilanından sonra tekrar İstanbul'a döndü. Burada İttihad-ı İslâm adlı gazeteyi çıkararak o dönemde üzerinde çok durulan İslam Birliği meselesini ele aldı. 18 sayı çıktıktan sonra bu derginin kapatılması üzerine İkdâm, Şehbal ve Tasvir-i Efkâr'da siyasi ve Felsefi yazılar yazdı. 1910'da ise haftalık Hikmet Gazetesini yayınlamaya başladı. İslam Birliği siyasetini savunan ve bütün İslam ülkelerine gönderilen bu gazetenin birçok yazısını Şehbenderzade müstear isimler kullanarak kendisi yazmıştır. 1911'de Hikmet gazetesini günlük olarak yayınlamaya başlamıştır. İttihad Terakki'ye yönelik eleştirileri sebebiyle bir süre kapatılan gazete 1912 Ağustosunda yeniden çıkmaya başlamıştır. Şehbenderzade 1914 vefat etmiştir. İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler*, İstanbul, 1986, s.3

olmuştur. Sadece Türkiye’de değil, müslümanların yaşadığı her yerde Panislamizm fikri söylenmektedir. Ancak bu konuda mesuliyet hissiyatlarına esir olan kişilere, yani kendi menfaatlerini ön planda tutanlara düşer. Bu tip kimseler ise her zaman her yerde bulunurlar. Cemaleddin Efgani de bunlardan birisidir. Müslümanlığın gerçek menfaati Panislamizmde değildir. Her müslüman devletinin kendine mahsus menfaatleri vardır. Panislamizm siyaseti, hiçbir hakikî fayda vermediği halde söz konusu menfaatlere de büyük zarar verir⁹³.”

5. Pantürkizm

Rusya Müslümanlarının çok büyük bir kısmını Türk halklarının oluşturması Rusya’nın Pantürkizm söylentilerini ve buna yönelik fikirleri hassasiyetle takip etmesine sebep olmuştur. Mahmud Esad Efendi’nin Kırım, Orenburg, Ufa ve Kazan’daki görüşmelerini, Rus resmî çevreleri pantürkist eğilimlerin bir yansıması olarak değerlendirmişlerdir. Mahmud Esad Efendi’nin bu gezisinin amaçlarından birinin bölge halkının milli hassasiyetini ölçmek ve Rusya müslümanlarındaki Türk severlik derecesini tespit etmek olabileceği fikrine kapılmışlardır⁹⁴. Bu sebeple “Pantürkizm meselesinin Türkiye’de nasıl değerlendirildiği” sorusunun cevabını Mahmud Esad Efendi’de aramışlardır. Mahmud Esad Efendi bu konuda kendi düşüncelerini açıkça ortaya koymuştur:

“Eğer Pantürkizm ifadesinden Türkiye, Rusya, İran ve Çin’de yaşayan 70-80 milyon civarındaki Türk halkının bir devlet çatısı altında birleşmesi anlaşılıyorsa bu olmayacak bir hayaldir. Böyle bir hayal ancak tecrübesiz gençlerin heyecan dolu gönüllerinde yaşar.

Bütün Türk halklarının bir devlet içerisinde birleşmesi bir çok sebepten ötürü mümkün değildir. Öncelikle Türk halkları arasına bir yandan İranlılar diğer yandan da Slavlar girmiştir. Bu iki kavim de hem ırkî hem de dinî sebeplerle böyle bir birliğe karşıdurlar. Dahası Türk halkları birbirlerinden uzak bölgelerde yaşıyorlar. Coğrafi engellerle ayrılıyorlar. Mesela İdil boyunda 4 milyon Türk 20 milyon Rus’la birlikte karışık olarak yaşıyor. Bu şekilde bir ittihadı karşı olan Rusya ve Çin’i dikkate almadan birlik meydana getirmek mümkün değildir. Sözüün kısıtı 70-80 milyon kadar Türk’ün birleşip tek bir Türk devleti kurmaları bir hayal olarak kalacaktır.

Ancak bir Pantürkizm şekli daha vardır ki, ben de onun taraftarı olmadığımı söyleyemem. Bu ise, bütün dünyadaki Türk halklarının ortak bir kültür, ortak edebiyat oluşturmaları, iktisadî işbirliğine gitmeleri, kısacası bir Türk medeniyeti oluşturmaları ve onu çağdaş bir seviyeye ulaştırmak için kültürel yönden birleşmeleridir. Böyle bir ittifak oluşturmak için faaliyette bulunmakta çok fayda vardır. Buna karşı durmak da mümkün değildir.

Bundan hiç kimseye zarar gelmez. Belki de Türk kavimlerinin yaşadığı devletler ve bütün dünya medeniyeti bundan çok istifade edecektir. Her bir insan ırkının kendine has bir kültür hayatı vardır. Onların hepsi dünya medeniyetine bir şekilde katkıda bulunmaktadır. Türk edebiyatı ve sanatından bütün dünya edebiyatı ve sanatına da fayda gelecektir. Ayrıca Rusya, Çin ve İran gibi Türk halklarının yaşadığı devletler

93. “Mahmud Esad Efendi v Rossii”, *Mir İslama*, 1913, God. II, Tom II, Bıpuck VII, S.Peterburg, s.477

94. *Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi*, F.1 , Op.4 , D. 5468, s.8

için tebaalarının medenî ve iktisadî bakımından ileri bir seviyede olmaları kendi menfaatlerine de uygundur⁹⁵."

Rusya tarafından Pantürkizm düşüncesinin yansımalarından biri olarak görülen Türk halkları arasında dil birliğinin sağlanması hedefine konusunda Türk aydınları farklı fikirlere sahiptiler. Mahmud Esad Efendi, Rusya Seyahat sırasında bu konudaki tartışmalara da dahil olmuş ve çeşitli vesilelerle fikirlerini beyan etmiştir. Mahmud Esad Efendi, Rusya'daki Tatar, Kırgız, Sart, Özbek gibi değişik isimlerle anılan Türk kavimlerinin dil ve edebiyatlarının birleşip birbirini anlayan bir millet haline gelebilmelerinin bu halklarının içinden yetişen ve yetişecek olan aydınların gayretlerine bağlı olduğu düşüncesindedir⁹⁶.

Mahmud Esad Efendi dil birliği konusundaki gelişmeler hakkında da kendi gözlemlerine dayanarak şu değerlendirmelerde bulunmuştur: "Kırım'da edebî dil Osmanlı Türkçesine yaklaşmaktadır. Bilhassa İsmail Gaspıralı'nın gayretleriyle son otuz yılda bu konuda önemli gelişmeler olmuştur. Kafkasya'da da böyle bir cereyan var. Kazan'da ise iki akım var. Biri her muhitin kendine has edebiyatını ileri götürmek, diğeri de Türklük için umumî bir edebiyat meydana getirmektir. Türk halklarının her birinin kendi edebiyatını geliştirmesi bu yerlerdeki mütefekkirlerin ahali ile temasını kolaylaştırır. Fakat dil farklılıklarının, bir yerde yazılan bir şeyin diğeri mahalde tamamıyla anlaşılmasının muhitleri birbirine karşı belli bir derecede yabancı bıraktığı inkar edilemez. Ortak bir edebiyat teşkili taraftarları bu sebebi ileri sürüyorlar. Onların başarısı, onların galip gelmesi daha muhtemel görünüyor⁹⁷."

95. "Mahmud Esad Efendi v Rossii", *Mir İslama*, 1913, God. II, Tom II, Bıpuç VII, S.Peterburg, s. 478-479

96. Fatih Kerimi bu konuda Barthold'un fikirlerine de müracaat etmiştir. Barthold: "Bence İç Rusya'da yaşayan siz Tatarlar Ruslar'la karışıp asimile olursunuz. Kendi dilinizi ve edebiyatınızı tedricen kaybedersiniz. Çünkü siz Rusya'nın her tarafına yayılmış ve her yerde azınlık durumundasınız. Ancak Türkistan ve Kazakistan müslümanlarının kendi başlarına bir millet olup yaşayabilme ihtimali vardır. çünkü onlar hep bir arada yaşıyorlar. Mesela Türkistan'ın bazı yerlerinde Türkler'in nüfus oranı %95'i buluyor. Bununla birlikte eğer aranızdan dahi ve mütefekkir yazarlar çıkıp millî eserler yazarlarsa kuvvetle muhtemeldir ki sizin edebiyatınız yok olmaz. Hatta Türkistan, Kafkasya ve Kazakistan Türkleri ile aranızda münasebet ve ittihad vücuda gelir" sözleriyle bu konudaki fikirlerini ifade etmiştir. Fatih Kerimî, "Mahmud Esad Efendi Orenburg'ta-III", *Vakit Gazetesi*, No: 1265, 2 Ağustos 1913

97. Bedri Kemal, "Rusya'da Ehl-i İslam", *Sabah Gazetesi*, 15 Eylül 1913, No: 8619, s.3

Sonuç

Mahmud Esad Efendi'nin Rusya seyahati ve bu seyahat esnasında yaptığı görüşmeler hakkındaki haberler ve makaleler Tercüman, Vakit, Yıldız, Koyaş gibi Tatar basınının önemli gazetelerinde geniş yer bulmuştur. Seyahat vesilesiyle Tatar Gazetelerinde Kırım, Orenburg, Ufa, Kazan ve diğer bazı şehirlerde seyyahların, ziyaretçilerin öncelikle uğradıkları yerler ve bunların özellikleri tarihi geçmişleri, hakkında bilgi verilmektedir. Bölge halkının sosyal, ekonomik, kültürel durumu ile ilgili olarak bu şehirleri ziyaret eden Mahmud Esad Efendi'nin izlenimlerini de aktarmışlardır. Bu yönleriyle söz konusu gazete haberleri adeta bir seyahatname oluşturmıştır.

Mahmud Esad Efendi Osmanlı Devleti'nin Balkan problemleri ile uğraştığı buhranlı bir dönemde bu seyahatini gerçekleştirmiştir. Bu dönemde Osmanlıcılık, Batıcılık ve İslamcılık olarak formüle edilen, Osmanlı Devleti'nin yıkılmaktan kurtuluşunu farklı yönlerde arayan fikir akımları arasında Osmanlı aydınları bölünmüş durumdaydılar. Benzer bir fikir ayrılığı Rusya Türkleri arasında da mevcuttu. Ceditçi ve kadimci gruplar arasındaki fikri mücadele çoğunlukla basın zemininde olmak üzere, sürüp gitmekte idi. Mahmud Esad Efendi'nin seyahati sırasında Rusya Türkleri'nin önde gelenleriyle yaptığı görüşmelerde bu fikri meseleler gündeme gelmiştir. Mahmud Esad Efendi hem dini bilimlerde yetkin bir kişi olarak, hem de Osmanlı Devletinin üst düzey bir bürokrati olarak dinî ve siyasi meselelerde fikirlerini beyan etmiştir. Mahmud Esad Efendi Osmanlı Devletinin geleceğinden ümitle söz ederken, Rusya Türkleri arasında gözlemlediği gelişmelerin de gelecek için ümit verici olduğunu, değişim dönemlerinde birtakım fikri çatışmaların normal olduğunu, bunların aşılamayacak meseleler olmadığına dikkat çekmekte olduğu görülmektedir. Mahmud Esad Efendi *Pan* hareketlerini mantık dışı bulduğunu ifade ederken, Türk toplulukları arasında kültür alanındaki birliğin son derece gerekli olduğunu ve kendisinin de bunun taraftarı olduğunu belirtmektedir. Osmanlı Gazeteleri'nin Mahmud Esad Efendi'nin seyahati ile ilgili gelişmeleri Tatar basınından iktibas ederek Osmanlı Kamuoyuna aktarması Türk toplulukları arasında kültürel bir işbirliğinin başladığının somut bir örneği olarak göze çarpmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA: DH. SAİD., D:18, G:419; İrade-i Defter-i Hakanî , DN: 22, GN: 1327 M 02; İrade-i Seniyye, DN:121 , GN: 1332 Ra-2 ;

Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi: F.1, Op.4, D. 5468; F. 420, Op.1 , D. 228

Sürelî Yayınlar

a) Gazeteler

Gazeta Rossii

Koyaş

Sabah

Sebilü'r-reşat

Tercüman

Tercüman-ı Hakikat

Vakit

Yıldız

b) Dergiler

Mir İslama

Memur Muhasip Mecmuası

Tapu ve Kadastro Mecmuası

Türk Yurdu

Ülkü

Yeni Adam

Kitaplar

Arapov, D.Yu. ; İslam v Rossiskoy İmperii (Zakonodatelnie Aktı, Opisanıya, Statistika), Moskova-2001

D.D. Azamatov; Orenburgkoe Magometanskoe Duhovnoe Sobranie v Kontse XVIII-XIX vv., Ufa-1996

Büyük Türk Hukukçusu Seydişehirli İbn-il-Emin Mahmut Esat Efendi, Türk Hukuk Kurumu, Ankara-1943

Çankaya , Ali; *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları ile Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara/1968-1969

Fahredden, Rızaeddin; Ahmed Bay, Orenburg-1911

Gaynanov R.R; Merdanov R.F.; Şekurov; F.N. ; *XX. Yöz başı Tatar Vakıtlı Matbugatı* (Bibliografik Kürsetkeç), Kazan-2000

Güneş İhsan; *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci I. Ve II. Meşrutiyet Ayan ve Mebusan Meclisleri Üyelerinin Özgeçmişleri*, Ankara-1997, c.II

Hall , Richard C.; *Balkan Savaşları 1912-1913 I.Dünya Savaşının Provası*, Çev: M.Tanju Akad, İstanbul-2000

Hamidullin, Liron; Merdanov, Raif; Minnullin, Ramil; Birtugan Remiyevler, Kazan-2002

Hasanov, H.H.; *Formirovanie Tatarskoy Burjuaznoy Natsii*, Kazan-1977

Hasanov, M.H. ; *Tatarskiy Entsiklopedicheskiy Slovar*, Kazan-1999

Kara, İsmail; *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler*, İstanbul-1986

Kerimi , Fatih; "Kırımğa Seyahat", *Saylanma Eserler*, Kazan-1996, s.311-412

Kerimi, Fatih; İstanbul Mektupları, Yay. Haz: Fazıl Gökçek, İstanbul-2001

Kırımlı, Hakan; *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Ankara-1996

Maraş , İbrahim; *Türk Dünyasının Dinî Yenileşme (1850-1917)*, İstanbul-2002

Merdanov, R.F.; *Şura Jurnalı (1908-1917): Edebiyat Meseleleri*, Kazan-2001

Remiyev, İsmail; *Edebi Süzlik*, Kazan-2001

Roy, Olivier; *Yeni Orta Asya*, Çev: Mehmet Morali, İstanbul-2000

Şeref, Burhan; Gani Bay, *Tercüme-i Hali, Mektupları ve Anın Hakkında Hatıralar*, Orenburg-1913

Tairov, Nail; Akçurini, Kazan-2002

Makaleler

- Akgün, M. Zerrin ; " Mahmud Esad Efendi", *Yeni Adam*, Haziran-1969, S: 814, s.3, 6
- Battal, G. ; "Mahmud Esad Efendi Yanında", *Yıldız Gazetesi*, 6 Ağustos 1913, No: 1018 , s. 2
- Battal, G. ; "Mahmud Esad Efendi ile Sohbet", *Yıldız Gazetesi*, No:1021, 13 Ağustos 1913, s.3
- Emirhan, Fatih; "Mahmud Esad Efendi Bilen Koyaş Sayfiyesinde Musahabe", *Koyaş Gazetesi*, 5 Ağustos 1913, No: 188, s.2
- Emirhan, Revil ; "İçtimagiy Közgibiz, Oktabirgeşe Şıkkın Tatar Vakıtlı Matbugatı", *Tatarstan Dergisi*, 1995, S: 3-4, s.85-130
- Galiyev, Muallim Ahmed Zeki; " Mahmud Esad Efendi Meskev'de" , *Vakit Gazetesi*, 13 Ağustos 1913, No:1273, s.3
- Irmak, Sadi ; "Mahmud Esad Efendi, Ölümünün 25 inci yılı dolayısıyla", Nisan-1943, S:216, s. 213-214
- Kemal, Bedri; "Rusya'da Ehl-i İslam" , *Sabah Gazetesi*, 15 Eylül 1915, No: 8619, s.3
- Kerimi, Fatih; "Mahmud Esad Efendi Orenburg'ta-I, *Vakit Gazetesi*, 31 Temmuz 1913 No: 1263, s.3
- , "Mahmud Esad Efendi Orenburg'ta-II, *Vakit Gazetesi*, 31 Temmuz 1913 No: 1263, s.3
- , "Mahmud Esad Efendi Orenburg'ta - III" , *Vakit Gazetesi*, 2 Ağustos 1913 , No: 1265 , s. 3
- , "Mahmud Esad Efendi Orenburg'ta - IV" , *Vakit Gazetesi*, 3 Ağustos 1913 , No: 1266 , s.3
- Köprülü, O. ; "Mahmud Esad Efendi" , *Türk Ansiklopedisi*, c.XXIII. , Ankara -1976, s.174-175
- Öcal, Cemal Oğuz; "Büyük Türk Hukukçusu Seydişehirli İbnü'l-Emin Mahmut Esat Efendi", *Ülkü*, 1950, c.IV, S: 42, 1950, s.12-13
- Sadreddinev, Zekeriya; "Mahmud Esad Efendi ile Refakatim Hatırası", *Koyaş Gazetesi*, 7 Ağustos 1913 No: 190 , s.2-3
- ; "Mahmud Esad Efendi ile Refakatim Hatırası", *Koyaş Gazetesi*, 14 Ağustos 1913 No: 194 , s.2-3
- ; "Mahmud Esad Efendi ile Refakatim Hatırası", *Koyaş Gazetesi*, 15 Ağustos 1913, No: 195, s.2
- ; "Mahmud Esad Efendi ile Refakatim Hatırası", *Koyaş Gazetesi*, 18 Ağustos 1913 No: 197 , s.2-3
- Said, Kerim; "Mahmud Esad Efendi (Petersburg'da Bulunması Münasebetiyle)", *Koyaş Gazetesi*, 25 Ağustos 1913, No:199, s.2
- Yardım, Ekrem; "Mahmud Esad Efendi", *Tapu ve Kadastro Mecmuası*, 1964, S:7, s.1, 21